

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

NATIONAL AND
KARODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

SCHOOL OF PHILOSOPHY

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

POSTGRADUATE PROGRAMME
OF PHILOSOPHY

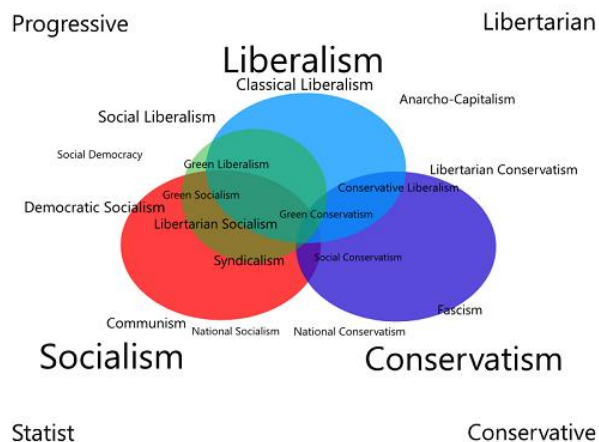
Ακαδημαϊκό Έτος 2018-2019

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

ΘΕΩΡΙΑ-ΠΡΑΞΗ-ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ

ΕΠΟΠΤΕΥΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ

ΕΚΠΟΝΗΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΠΑΚΑΣ (ΑΜ: 240028)

ΑΘΗΝΑ 2019

Στον μικρό Δημήτρη

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον εποπτεύοντα της διπλωματικής εργασίας μου, Καθηγητή Φιλοσοφίας κύριο Παναγιώτη Πανταζάκο, ο οποίος μου έδωσε τη δυνατότητα να ασχοληθώ με ένα τόσο σημαντικό και επίκαιρο ζήτημα στην Πολιτική Φιλοσοφία, όπως είναι η εξέταση δύο πολύ σημαντικών ιδεολογικών ρευμάτων. Η συμβολή του με τις χρήσιμες υποδείξεις και αναφορές στην ολοκλήρωση αυτής της εργασίας ήταν καθοριστική. Επιπροσθέτως, οφείλω να ευχαριστήσω όλους τους διδάσκοντες και τις διδάσκουσες του Μεταπτυχιακού Προγράμματος, που μου έδωσαν μια άλλη οπτική θεώρηση της φιλοσοφίας και της επιρροής που ασκεί σε όλα τα επιστημονικά πεδία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	6
Abstract	7
Εισαγωγή	8
<u>Πρώτο Μέρος</u>	10
<i>Οι έννοιες του σοσιαλισμού, του δημοκρατικού σοσιαλισμού και της σοσιαλδημοκρατίας</i>	
I) Σοσιαλισμός	10
II) Δημοκρατικός Σοσιαλισμός	17
III) Σοσιαλδημοκρατία	20
<u>Δεύτερο Μέρος</u>	28
<i>Οι έννοιες του φιλελευθερισμού του νεοφιλελευθερισμού και του κοινωνικού φιλελευθερισμού</i>	
I) Φιλελευθερισμός	29
II) Νεοφιλελευθερισμός	38
III) Κοινωνικός Φιλελευθερισμός	42
<u>Τρίτο Μέρος</u>	46
<i>Οι σχέσεις Σοσιαλδημοκρατίας και Φιλελευθερισμού</i>	
I) Συγκλίσεις και Διαφορές	47
II) Μία προσπάθεια σύνθεσης: ο Σοσιαλφιλελευθερισμός	55

<u>Τέταρτο Μέρος</u>	64
<i>Οι προοπτικές της Σοσιαλδημοκρατίας και του Φιλελευθερισμού</i>	
Συμπεράσματα	70
Επίλογος	75
Βιβλιογραφία	78

Περίληψη

Η σοσιαλδημοκρατία και ο φιλελευθερισμός είναι δύο από τα ιδεολογικά ρεύματα με τη μεγαλύτερη επιρροή στην πολιτική και οικονομική σκέψη τους τελευταίους αιώνες. Ξεκίνησαν ως οικονομικές και πολιτικές θεωρίες, αλλά με την πάροδο των ετών εξελίχθηκαν και διαμορφώθηκαν σε πλήρεις προτάσεις διακυβέρνησης ενός κράτους και σε πολλές περιπτώσεις οι προτάσεις αυτές έγιναν πράξη.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να γίνει μία συγκριτική θεώρηση των δύο ιδεολογιών. Να περιγραφεί η απαρχή της εμφάνισής τους, η εξελικτική πορεία τους, οι αλλοιώσεις και οι μεταβολές τους και οι αλληλεπιδράσεις τους ως σήμερα. Με τη βοήθεια σύγχρονης και διαχρονικής βιβλιογραφίας θα επιχειρηθεί να δοθεί μία κατά το δυνατόν ευκρινής εικόνα για το ιδεολογικό τους στίγμα, τα βασικά τους σημεία, αλλά και τις απόπειρες εφαρμογής τους στην πράξη και τα αποτελέσματα που αυτές είχαν.

Τέλος, θα γίνει μία απόπειρα διερεύνησης της προοπτικής της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού, των προκλήσεων που αντιμετωπίζουν και του ρόλου που μπορούν να διαδραματίσουν στο παρόν και το μέλλον.

Abstract

Social democracy and liberalism are two of the most influential ideological streams in politics and economy in the last centuries. Although they started as economic and political theories, over the years they developed into complete governance proposals and in many cases these proposals became acts.

The purpose of this thesis is to make a comparative approach of these two ideologies. To describe the roots of their beginning, their evolution, their distortions, their changes and their interactions until today. With the aid of both contemporary and past bibliography, there will be an attempt to have a clear, where possible, image of their ideological pinpoint, their main points, but also the attempts of their implementations and the results that they had.

Finally, there will be an attempt to investigate the perspective of social democracy and liberalism, their upcoming challenges and the role they can play today and in the future.

Εισαγωγή

Το ζήτημα που θα εξεταστεί στην παρούσα εργασία είναι η γέννηση, η πορεία και τα χαρακτηριστικά δύο κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών ρευμάτων που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της πολιτικής φιλοσοφίας τους τρεις τελευταίους αιώνες. Της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Η πολιτική φιλοσοφία από τη φύση της μελετά τη σχέση των θεσμών διακυβέρνησης με τους πολίτες και πραγματεύεται ζητήματα που σχετίζονται με την οικονομία, τη δικαιοσύνη, τον νόμο, την περιουσία, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών. Διαρκής αναζήτησή της είναι η εξεύρεση του βέλτιστου τρόπου λειτουργίας της κοινωνίας και των θεσμών της, με τα μέγιστα δυνατά οφέλη για τους πολίτες, το κράτος, την οικονομία και συνολικά την αρμονική συνύπαρξή τους. Η μελέτη και η διερεύνηση πολιτικών θεωριών σήμερα είναι πιο επίκαιρη από ποτέ, κυρίως επειδή την τρέχουσα περίοδο της κρίσης η αυτοτέλεια της πολιτικής δοκιμάζεται, ενώ πολιτική, οικονομία, κοινωνία, επιχειρήσεις και θεσμοί αλληλεπιδρούν και συχνά τα όριά τους είναι δυσδιάκριτα.

Στο πρώτο μέρος θα γίνει μία απόπειρα παρουσίασης του σοσιαλισμού και της σοσιαλδημοκρατίας. Θα εξεταστούν τα βασικά χαρακτηριστικά τους και το πώς οι διαφορετικές περίοδοι συνέβαλαν στη μεταβολή τους, στην εξέλιξή τους και εν τέλει στην εδραίωσή τους ως ένα από τα σημαντικότερα ιδεολογικά ρεύματα τη εποχής μας. Πώς ο σοσιαλισμός έβαλε στο επίκεντρο της θεωρίας του την κοινωνική προστασία, τη δικαιοσύνη και τον έλεγχο της οικονομίας. Θα αναλυθούν τα τρωτά του σημεία, αλλά και η πορεία και οι ιδεολογικές πηγές της σοσιαλδημοκρατίας με ιδιαίτερη σημασία να δίδεται και στο ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο πάνω στο οποίο βασίζεται.

Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με τον φιλελευθερισμό. Θα δούμε πώς ο φιλελευθερισμός έδωσε νέα πνοή στην πολιτική σκέψη, θέτοντας το ζήτημα της ατομικής ελευθερίας. Το βάρος που δόθηκε στην οικονομία και τις διαφορετικές

τάσεις που προέκυψαν στην πορεία του, όπως ο οικονομικός φιλελευθερισμός, ο νεοφιλελευθερισμός, ο κοινωνικός φιλελευθερισμός και άλλα.

Στο τρίτο μέρος θα αποτυπωθούν τα κοινά σημεία και οι βασικές διαφορές της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Ενώ οι προσεγγίσεις τους παρουσιάζουν βασικές διαφοροποιήσεις που τα καθιστούν διακριτά ιδεολογικά ρεύματα, έχει διαπιστωθεί ότι οι δύο αυτοί χώροι είναι όμοροι και κατά συνέπεια τα σημεία σύγκλισής τους είναι αρκετά και αλληλοσυμπληρούμενα. Έτσι θα διερευνηθούν και οι προσπάθειες που έγιναν ώστε η ώσμωση των δύο ρευμάτων να καταλήξει σε μία κοινή θεωρία, όπως ο σοσιαλφιλελευθερισμός.

Στο τελευταίο σκέλος της παρούσας εργασίας θα γίνει μια προσπάθεια να διαπιστωθεί ποιος είναι ο ρόλος της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού σήμερα, αλλά κυρίως αύριο. Ποιες προοπτικές μπορούν να έχουν, σε ποια σημεία πρέπει να ανανεωθούν ή να μεταβάλουν τις θέσεις τους και πώς πρέπει να αντιμετωπίσουν τα σύγχρονα και τα μελλοντικά προβλήματα. Ιδίως σε μία περίοδο παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, πολιτικής αστάθειας και επανισχυροποίησης ακραίων φωνών.

Πρώτο Μέρος

Οι έννοιες του σοσιαλισμού, του δημοκρατικού σοσιαλισμού και της σοσιαλδημοκρατίας.

Είναι γενικά αποδεκτό και διαπιστωμένο επιστημονικά, πως η έννοια του Σοσιαλισμού ως ιδεολογικού, πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού ρεύματος θεμελιώνεται στις πολιτικές θεωρίες των Γερμανών Καρλ Μαρξ (1818-1883) και Φρίντριχ Ένγκελς (1820-1895) και στο πόνημα τους «Το κομμουνιστικό Μανιφέστο» (Das Manifest der Kommunistischen Partei) που εκδόθηκε το 1848. Οι Μαρξ και Ένγκελς υποστήριξαν ότι ο σοσιαλισμός που θα καταργούσε την εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο, η οποία συνίσταται στην υπεραξία που καρπώνεται ο καπιταλιστής, δεν μπορεί να προκύψει παρά μόνο μέσα από την πάλη των τάξεων και την επαναστατική ανατροπή του καπιταλισμού. Το κείμενο αυτό, παρότι σύντομο (μόλις 23 σελίδες) στάθηκε η απαρχή του κομμουνιστικού τρόπου σκέψης και οργάνωσης της κοινωνίας, ο οποίος με τη σειρά του οδήγησε και στην ανάπτυξη της σοσιαλιστικής θεωρίας και των απότοκων ιδεολογικών ρευμάτων του δημοκρατικού σοσιαλισμού και της σοσιαλδημοκρατίας.

Ι) Σοσιαλισμός

Ως όρος ο σοσιαλισμός προέρχεται από το *socialis* (κοινωνικός) το οποίο παράγεται από το *socius* (σύντροφος) και αποδίδεται στον Γάλλο στοχαστή Ανρί ντε Σεν Σιμόν (1760-1825). Είναι ιδιαίτερα πολυσχιδής ως όρος, τόσο ως προς τις θεωρητικές επιμέρους εκδοχές του όσο και ως προς τις πολιτικές εφαρμογές του, ώστε ίσως έχει νόημα να κάνουμε λόγο για μια έννοια-«ομπρέλα», υπό τη σκέπη της οποίας αναπτύσσονται σημαντικά διαφορετικές μεταξύ τους θεωρήσεις και πολιτικά

σχέδια, ενίοτε με ξεχωριστές καταβολές και ιδιαίτερη εξέλιξη στον ιστορικό χρόνο. Στο ευρύτατο νόημά του σημαίνει τον κοινωνισμό, τον συντροφισμό, την προτεραιότητα του κοινού οφέλους, σε αντίθεση με το ατομικό (Μακρής Ν., 1989, *Εισαγωγικό Λεξικό Πολιτικών Όρων και Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1989, εκδ. Πολιτικά Θέματα/Ιρις, σελ. 359). Σε όλες τις εκδοχές του αντιμετωπίζεται ως νεωτεριστική θεωρητική σύλληψη και πρακτική δραστηριότητα που στρέφει την κριτική της υπάρχουσας κοινωνίας προς τη διαδικασία της αναμόρφωσής των δομών της (Νούτσος Π., 1990, *Η Σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, τόμος Α΄*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, σελ. 33). Ο όρος ιστορικά, αφορά ένα πολιτικό κίνημα του οποίου η γέννηση τοποθετείται στον 19ο αιώνα, και των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της εποχής (Wikipedia, <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CE%BF%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82>).

Ως Σοσιαλισμός μπορεί να θεωρηθεί το κοινωνικό και οικονομικό σύστημα, στο οποίο τα μέσα παραγωγής αποτελούν κοινωνική και όχι ατομική ιδιοκτησία. Η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής (γη, εργοστάσια, βασικοί τομείς της παραγωγής) καταργείται και ξεκινά η δημιουργία νέων συλλογικών σχέσεων παραγωγής. Παρεπόμενο αυτού του χαρακτηριστικού αποτελεί η «συνεργατική» διεύθυνση της οικονομίας, είτε από ευρύτερες κοινότητες, είτε από το ίδιο το κράτος με κεντρικό προγραμματισμό.

Οι νέες αυτές σχέσεις παραγωγής στηρίζονται στο ότι τα μέλη μιας κοινωνίας θα προσφέρουν ανάλογα με τις δυνατότητές τους και θα αμείβονται ανάλογα με την εργασία που προσφέρουν. Τη θέση της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, θα πάρει σταδιακά, η συλλογική διαχείριση με αρχικές μορφές την συνεταιριστική ιδιοκτησία (οι λεγόμενες κολεκτίβες) και την κρατική ιδιοκτησία. Γενικότερα, κατά το σοσιαλισμό, σε μία δίκαιη και αντιατομιστική κοινωνία, ο καθένας οφείλει να αμείβεται σύμφωνα με τη συμβολή του στην παραγωγή, ενώ κατά τον κομμουνισμό

η αμοιβή εξαρτάται απ' τις ανάγκες (Μακρής Ν., 1989, *Εισαγωγικό Λεξικό Πολιτικών Όρων και Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1989, εκδ. Πολιτικά Θέματα/Ιρις, σελ. 360).

Οι πρώτες προσεγγίσεις του σοσιαλισμού βασίζονταν στην παρατήρηση, ότι η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και η επακόλουθη συσσώρευση κεφαλαίου μέσα από το κέρδος οδηγούσε σε ανισότητα και δυστυχία ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού (<http://www.politicaldoubts.com/dionysis-venieratos> Βενιεράτος, 2014, *Στοχασμοί*).

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του σοσιαλισμού υπό την αυστηρή του έννοια είναι η ύπαρξη της παραγωγής για χρήση (από τους πολίτες), σε αντίθεση με την παραγωγή για κέρδος (από τους κεφαλαιούχους), χαρακτηριστική του καπιταλιστικού συστήματος.

Κάθε σύστημα ανθρώπινων σχέσεων όπου υπερισχύουν οι απαιτήσεις της κοινωνίας, υπηρετεί τη σοσιαλιστική οικονομική λειτουργία και την ευρεία έννοια του σοσιαλισμού, σε αντίθεση με την εφαρμογή των ατομικιστικών τάσεων που χαρακτηρίζουν τον καπιταλισμό και οδηγούν στο κέρδος. Πρόκειται δηλαδή για μια θεωρία κοινωνική και οικονομική, που αποσκοπεί σε ένα πρότυπο σύνολο πολιτών, με όσο το δυνατόν δικαιότερη κατανομή των καρπών που προέρχονται από την εργασία και την παραγωγή και με κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής, ώστε το ίδιο το κράτος να σταθεί εμπόδιο στην εκμετάλλευση των ασθενέστερων από τους ισχυρότερους. Πρέπει το κράτος αυτό να εξασφαλίζει την τάξη, να μεριμνά για τους φόρους και να διασφαλίζει εργασία σε όλους. Ακόμη να ασκεί μερικό έστω έλεγχο στις τράπεζες και στις βιομηχανίες και να παρέχει κοινωνικές ασφαλίσεις. (Μαρκέτος, 2002, *Ευρωπαϊκά Ιδεολογικά Ρεύματα κατά το Β' μισό του 20ού αι.*).

Σοσιαλισμός και κομμουνισμός

Κατά πολλούς ο σοσιαλισμός συμπίπτει με τον κομμουνισμό και κατ' άλλους διακρίνεται. Χρήσιμο είναι να μελετηθεί η σχέση των δύο αυτών εννοιών-ιδεολογιών υπό το πρίσμα των ιστορικών συγκυριών. Μέχρι τη Β' Διεθνή σύνοδο των κομμουνιστικών κομμάτων το 1889, τα δύο αυτά ρεύματα ταυτίζονταν και ειδικά ο κομμουνισμός με την μαρξιστική προσέγγιση του επαναστατικού σοσιαλισμού. (Σκουλάς Γ. 1996, *Κοινωνικές Τάξεις και Κράτος*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σελ. 268).

Στην πορεία των χρόνων όμως και με την απόπειρα επικράτησης των σοσιαλιστικών ιδεών με όχημα την ολοκληρωτική «δικτατορία του προλεταριάτου», αλλοιώθηκε ο κοινωνικός τους χαρακτήρας και επί της ουσίας ουδέποτε εφαρμόστηκε στις δυτικές χώρες. Η εντονότερη κριτική που δέχθηκε η μαρξιστική προσέγγιση, ως ουτοπιστικός σοσιαλισμός, σε σχέση και με τον επιστημονικό σοσιαλισμό είναι πως ποτέ δεν εξέτασε ενδελεχώς την οικονομική διάρθρωση και λειτουργία της καπιταλιστικής κοινωνίας, παρά μόνο την περιέγραψε και την οριοθέτησε. Στον ουτοπικό σοσιαλισμό δίδεται προτεραιότητα στην κοινωνική και οικονομική συνεργασία, με υποτίμηση του πολιτικού παράγοντα, ενώ στον επιστημονικό, το βάρος δίδεται στην πολιτικοποιημένη ταξική πάλη υπό την ηγεμονία του κόμματος, ως φορέα της προλεταριακής συνείδησης (Μακρής Ν., 1989, *Εισαγωγικό Λεξικό Πολιτικών Όρων και Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1989, εκδ. Πολιτικά Θέματα/Ιρις, σελ. 360). «Ο σοσιαλισμός για όλους αυτούς είναι η εκδήλωση της αλήθειας, του λογικού και της απόλυτης δικαιοσύνης και αρκεί να τον ανακαλύψουμε για να κατακτήσει τον κόσμο χάρη στη δύναμή του». (Ένγκελς Φ., 1975, *Ουτοπιστικός Σοσιαλισμός και επιστημονικός σοσιαλισμός*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, σελ.73). Είναι αδύνατον, δηλαδή, να υπάρξει μια θεμελιώδης οικονομική μεταβολή χωρίς την ανάλογη και εκ βάθρων πολιτική και κοινωνική αλλαγή. Ο

επιστημονικός σοσιαλισμός, όπως αυτός προσδιορίζεται από τον όρο «επιστήμη», θα εκλαϊκευθεί ως υπέρβαση του ουτοπικού σοσιαλισμού. Ως θεωρητική έκφραση του προλεταριακού κινήματος, ο επιστημονικός σοσιαλισμός προκύπτει από την συγκεκριμένη πάλη του προλεταριάτου με την αστική τάξη και συνοψίζεται στην υλιστική θεώρηση της ιστορίας και στη θεωρία της υπεραξίας που αποκαλύπτει το «μυστικό» της καπιταλιστικής παραγωγής (Νούτσος Π. 1990, *Η Σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμος Α', Αθήνα, εκδ. Γνώση, σελ. 22)

Παρά τις διαφορές των κύριων μορφών σοσιαλισμού, υπάρχουν βασικά κοινά σημεία τα οποία μπορούν να συνοψισθούν ως εξής :

- Έλεγχος ή και κατάργηση της ατομικής πρωτοβουλίας.
- Κρατικοποίηση ή κοινωνικοποίηση των μονάδων μαζικής παραγωγής και των μεγάλων επιχειρήσεων.
- Έλεγχος της αγοράς και του εμπορίου.
- Προτεραιότητα στις παροχές που αποβλέπουν στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργατών, αγροτών, μικροβιοτεχνών, κ.ο.κ.
- Κράτος πρόνοιας.
- Έκφραση διεθνιστικής αλληλεγγύης.

Η ιστορική στιγμή που επέδρασε καταλυτικά στην πορεία του σοσιαλισμού είναι αναντίρρητα η εγκαθίδρυση του σοσιαλιστικού καθεστώτος με την επανάσταση του Νοεμβρίου του 1917 στη Ρωσία. Αντίθετα με την μαρξιστική άποψη ότι «ο σοσιαλισμός μπορεί να εγκαθιδρυθεί με επανάσταση μόνο σε μία προηγμένη βιομηχανικά κοινωνία», ο Βλαντιμίρ Ίλιτς Ουλιάνωφ (Λένιν) (1870-1924) ανέτρεψε το αστικό καθεστώς και την κυβέρνηση του Αλεξάντερ Κερένσκυ (1881-1970) που είχε εγκαθιδρυθεί στη Ρωσία λίγους μήνες πριν.

Μετά από αυτό, η πλειοψηφούσα ομάδα των μπολσεβίκων μετονόμασε το σοσιαλιστικό σε κομμουνιστικό κόμμα της «Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών». Αυτό είχε ως αποτέλεσμα και τα περισσότερα σοσιαλιστικά κόμματα

ανά τον κόσμο, που επίσης υιοθετούσαν την επαναστατική μέθοδο κατάκτησης της εξουσίας, να μετονομασθούν με τη σειρά τους κι αυτά σε κομμουνιστικά.

Η λενινιστική αντίληψη για το σοσιαλισμό αποτελεί την πιο σημαντική θεώρηση για το σοσιαλισμό. Κύρια στοιχεία αυτής της αντίληψης είναι τα εξής:

- Στρατηγική και τακτική της κοινωνικής αλλαγής.
- Εξουσία των εργαζομένων.
- Ηγετικός ρόλος του κόμματος των εργαζομένων μέσω της πολιτικής καθοδήγησης, που κερδίζεται στη βάση των καθημερινών αγώνων υπέρ του εργαζόμενου λαού.
- Σχεδιασμός της εθνικής οικονομίας στα πλαίσια των νόμων της σχεδιασμένης ανάπτυξης και πλήρης αξιοποίηση του νόμου της αξίας και της αγοράς στα πλαίσια του σοσιαλισμού.
- Εφαρμογή της βασικής αρχής του σοσιαλισμού για την κατανομή στη βάση της ορθολογιστικά υπολογισμένης προσφερόμενης εργασίας.
- Πολυμορφία της κοινωνικής δηλαδή της σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας.
- Αναγνώριση των συνεταιρισμών ως μορφής σοσιαλιστικής παραγωγικής.
- Ενεργή συμμετοχή των πολιτών στη διακυβέρνηση και των εργαζομένων στην οικονομική διαχείριση.
- Ύπαρξη και λειτουργία κρατικού μηχανισμού χωρίς όμως την μετατροπή του σε δύναμη αυθύπαρκτη.
- Ορθή επίλυση του εθνικού προβλήματος.
- Σταθερή διεύρυνση της δημοκρατίας με τον πλήρη εκδημοκρατισμό της κοινωνίας.
- Σοσιαλιστικό κράτος δικαίου με συνεπή εξωτερική πολιτική υπέρ της ειρήνης και των δικαίων των λαών.
- Αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού στη βάση της αξιοκρατίας.

Ωστόσο, υποστηρίζεται ότι πουθενά δεν εγκαθιδρύθηκε ο κομμουνισμός υπό την μαρξιστική έννοια. Πουθενά δεν υπήρξε «δικτατορία του προλεταριάτου». Στα

κράτη όπου εγκαθιδρύθηκαν παρόμοια καθεστώτα, το προλεταριάτο παρέμεινε, ως επί το πλείστον, εκτός εξουσίας και η διαχείριση της κυβέρνησης μετατράπηκε σε μια μορφή γραφειοκρατικού ολοκληρωτισμού. Η στρέβλωση αυτή οφείλεται περισσότερο στο γεγονός, ότι παρερμηνεύθηκε και υλοποιήθηκε ανεπαρκώς η εγκαθίδρυση της σοσιαλιστικής κοινωνίας, παρά στον αμιγώς επιδιωκόμενο σκοπό, δηλαδή μια κοινωνία αταξική και δίκαιη. Τα κατά τόπους κομμουνιστικά κόμματα προσέθεταν και αφαιρούσαν ιδέες στη βασική σοσιαλιστική ιδεολογία κατά το δοκούν, συχνά δε και για την εξυπηρέτηση ατομικών συμφερόντων.

Κωδικοποιούμενα τα τρωτά σημεία μπορούν να συνοψιστούν, μεταξύ άλλων, στα εξής:

- Η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής ταυτίστηκε με την κρατικοποίηση, ενώ ταυτόχρονα απορρίφθηκαν ή υποβαθμίστηκαν άλλες μορφές της.
- Η διεύρυνση της δημοκρατίας υποκαταστάθηκε από τον δογματισμό και το αλάθητο του αρχηγού και της ηγεσίας.
- Η αξιοποίηση της σχεδιασμένης οικονομίας με παράλληλη χρησιμοποίηση του νόμου της αξίας και γενικά των οικονομικών μεθόδων διαχείρισης, αντικαταστάθηκαν από τον αυταρχισμό και τις διοικητικές-γραφειοκρατικές μεθόδους που οδήγησαν σε ανισομερή ανάπτυξη.
- Η έλλειψη δημοκρατικών ρυθμίσεων και αυτοελέγχου στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή, επέφερε σταδιακά την αποξένωση των πολιτών από την πολιτική εξουσία και την κρίση της εμπιστοσύνης τους προς αυτήν.
- Η ταύτιση του κόμματος με το κράτος και η επικράτηση του μονοκομματισμού ως μοντέλου διακυβέρνησης.
- Η ταύτιση των συμφερόντων του γραφειοκρατικού μηχανισμού με τα συμφέροντα του λαού.
- Η λανθασμένη ερμηνεία και εφαρμογή του διεθνισμού.

Με την πάροδο των ετών, την τριβή του τύπου αυτού εξουσίας, τις εναλλασσόμενες κοινωνικοπολιτικές αναγκαιότητες, την ανάπτυξη σοσιαλιστικών κομμάτων στα πλαίσια της αστικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, οι εμπειρίες του αποκαλούμενου «υπαρκτού» σοσιαλισμού ανάγκασαν πολλούς σοσιαλιστές να κάνουν παραχωρήσεις, κυρίως στον οικονομικό τομέα και να αποδεχθούν την αναγκαιότητα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε πλαίσιο κρατικού ελέγχου, την ανάπτυξη περισσότερο φιλελεύθερων εμπορικών σχέσεων με άλλα κράτη και οργανισμούς ακόμα και να προβούν σε πολιτικούς συμβιβασμούς. (Μακρής Ν., 1989, Εισαγωγικό Λεξικό Πολιτικών Όρων και Φιλοσοφίας, Αθήνα 1989, εκδ. Πολιτικά Θέματα/Ιρις, σελ. 360). Θέματα που θα εξετάσουμε και στη συνέχεια.

II) Δημοκρατικός Σοσιαλισμός

Αυτή ακριβώς η ανάγκη εκδημοκρατισμού και αποκέντρωσης, οδήγησε πολλά κομμουνιστικά και σοσιαλιστικά κόμματα στην Ευρώπη στην αναζήτηση διαφορετικών μεθόδων αντιμετώπισης της εξουσίας και εναλλακτικών ιδεολογικών προσεγγίσεων. Ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα αναπτύχθηκε για ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα το ιδεολογικό ρεύμα του Ευρωκομμουνισμού, κυρίως από τα κομμουνιστικά κόμματα της Γαλλίας, της Αγγλίας και της Ιταλίας. Τα βασικά χαρακτηριστικά του μπορούν να προσδιοριστούν ως εξής:

- Προσπάθεια προσαρμογής της αντίληψης της στρατηγικής για τη μετάβαση του σοσιαλισμού στις ιδιαίτερες συνθήκες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού.
- Σαφής διαφοροποίηση από τον κομμουνισμό της Σοβιετικής Ένωσης και των κομμάτων της άμεσης επιρροής της.

- Συνένωση, παρά τις διαφορετικές τους θέσεις σε αρκετά ζητήματα, των μαζικών κομμουνιστικών κομμάτων των καπιταλιστικών χωρών.
- Μεταρρύθμιση της παιδείας με δωρεάν υποχρεωτική παιδεία για όλους.
- Κοινωνικοποίηση της ιατρικής, δηλαδή όσο το δυνατόν μεγαλύτερη πρόσβαση των πολιτών στις υπηρεσίες υγείας.
- Ιδεολογικός και πολιτικός πλουραλισμός.

Το ιδεολογικό ρεύμα αυτό δύναται να θεωρηθεί ως ο προπομπός του δημοκρατικού σοσιαλισμού με σκοπό την προσαρμογή της σοσιαλιστικής αντίληψης και την μετάβαση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ανεπτυγμένου καπιταλισμού (Κλαουντίν, Φ. 1978, *Ευρωκομμουνισμός και Σοσιαλισμός*, Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνη, σελ. 65,67). Ο δρόμος προς αυτό ονομάστηκε δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό. Η διαφορά του από τον επαναστατικό σοσιαλισμό, όπως ο λενινισμός, είναι ότι δεν στοχεύει ούτε στην κατάργηση της ταξικής διαίρεσης μέσω της όξυνσης της ταξικής πάλης, ούτε στον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας σε σοσιαλιστική, ενώ αποδέχεται πλήρως την ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και τη διανομή των παραγόμενων αγαθών μέσω της ελεύθερης αγοράς, στο πλαίσιο μίας καπιταλιστικής οικονομίας.

Κατά τον δημοκρατικό σοσιαλισμό η μετάβαση σε μία σοσιαλιστική τάξη πραγμάτων θα είναι μια αργή διαδικασία κατά την οποία θα συνυπάρχουν ιδιωτικές και δημόσιες μορφές ιδιοκτησίας. Αρχικά, προκρίνεται η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διατήρηση των υπαρχουσών παραγωγικών δυνάμεων καθώς και των κοινωνικών υπηρεσιών, προκειμένου να διατηρηθεί η δημοκρατία και να αποφευχθεί η βία από την πλευρά των πληγέντων. Συγχρόνως, όμως, η κοινωνία πρέπει να αναλάβει ολόένα και περισσότερους αποφασιστικούς τομείς της οικονομίας. Όχι απλώς κρατικοποίηση αυτών των τομέων, αλλά συμμετοχή όλων των τοπικών και περιφερειακών αρχών στην προσπάθεια να μεγιστοποιηθεί η συμμετοχή του λαού στις καίριες αποφάσεις για την οικονομία. Η συνύπαρξη της ιδιωτικής και της δημόσιας περιουσίας σημαίνει και την αποδοχή της δημιουργίας υπεραξίας καθώς και την ατομική ιδιοποίηση της. Μπορεί, δηλαδή, μια οικονομία

της αγοράς να λειτουργήσει χωρίς την ατομική ιδιοκτησία αλλά και χωρίς την άμεση κρατική ιδιοκτησία στη βάση συνεταιριστικών αρχών: δηλαδή αυτοί που κατέχουν και εκείνοι που ελέγχουν τα μέσα παραγωγής δε χρειάζεται να είναι ούτε οι ιδιωτικές επιχειρήσεις ούτε το κράτος αλλά οι συνεταιρισμοί. (Μουζέλης Ν. *Σοσιαλισμός ή Σοσιαλδημοκρατία*, Τα Νέα 30 Μαΐου 2003). Προκειμένου όμως να συγκλίνουν η κοινωνική δικαιοσύνη με την οικονομική απόδοση, η δημιουργία κέρδους πρέπει να ελέγχεται από το κράτος μέσω της φορολογίας προκειμένου να μην είναι υπερβολική, αλλά όση χρειάζεται για την τόνωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας

Επίσης, για πρώτη φορά ο πολίτης μπαίνει στο κέντρο της σοσιαλιστικής κοινωνίας και γίνεται πρωταρχικό μέλημα η υπεράσπιση των ατομικών δικαιωμάτων ακόμα «και των μειοψηφιών που βρίσκονται σε διάσταση με το σύνολο της κοινωνίας» (Καρίλιο Σ., Λελουδас Γ., (1978), *Ευρωκομμουνισμός και Κράτος*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο σελ. 124). Αναγνωρίζεται η διαφορετικότητα του καθενός και το αναφαίρετο δικαίωμα του να είναι αυτεξούσιος σε ότι αφορά την προσωπική του ζωή και ανάπτυξη. Παρόλα αυτά άπαντες πρέπει να συνειδητοποιήσουν, ότι σε κρίσιμες στιγμές τα συλλογικά κριτήρια πρέπει να τίθενται πάνω από τα προσωπικά.

Ο δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό υπονοεί τον ριζικό μετασχηματισμό του κράτους συνδυάζοντας την εμβάθυνση και την διεύρυνση των δημοκρατικών αντιπροσωπευτικών θεσμών με την ανάπτυξη μορφών άμεσης δημοκρατίας στη βάση και την εξάπλωση των αυτοδιαχειριστικών εστιών (Πουланτζάς Ν., 2009, *Νίκος Πουλαντζάς. Κείμενα. Μαρξισμός, Δίκαιο, Κράτος*, Αθήνα, εκδ. Νήσος-Π. Καπόλα, σελ. 479). Ο μετασχηματισμός της κοινωνίας δε σημαίνει τη δυαδική σύγκρουση ανάμεσα στην κρατική εξουσία και σε μία άλλη μορφή εξουσίας η οποία θα πάρει τη θέση της κρατικής. Η κρίση του κράτους δε σημαίνει απαραίτητως κατάρρευσή του. Πρόκειται για μια μακροχρόνια διαδικασία που απαιτεί τον συντονισμό των πολιτών που ζουν και δραστηριοποιούνται μέσα στις κρατικές δομές, ώστε να γίνουν οι βασικοί φορείς της εξουσίας. Η διαδικασία αυτή ανάληψης της κρατικής λειτουργίας δεν αφορά μόνο στους ιδεολογικούς

μηχανισμούς του κράτους, όπως για παράδειγμα η παιδεία αλλά σε όλες τις μορφές κρατικής εξουσίας συμπεριλαμβανομένων και των οργάνων που ασκούν την νόμιμη βία (στρατός και αστυνομία).

Τα σοσιαλιστικά κόμματα της Ευρώπης, ιδίως μετά την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970, επεδίωξαν να απελευθερωθούν από τον εξωτερικό έλεγχο και την καθοδήγηση, ενώ συγχρόνως να διατηρήσουν τον διεθνιστικό τους χαρακτήρα, δείχνοντας αλληλεγγύη προς τις χώρες του τρίτου κόσμου και συμμετέχοντας ενεργά σε κάθε προσπάθεια εκδημοκρατισμού των διεθνών σχέσεων. (Καρίλιο Σ., Λελουδας Γ., 1978, *Ευρωκομμουνισμός και Κράτος*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, σελ. 139.)

Στην πράξη όμως, το ρεύμα του δημοκρατικού σοσιαλισμού παρόλη την ορθή αφετηρία του, δεν κατόρθωσε να επιτύχει τους αρχικούς στόχους του. Οδηγήθηκε στην αδυναμία του να καθοδηγήσει τα πολυάριθμα και ετερόκλητα κινήματα της συγκεκριμένης εποχής και να επιτύχει την ουσιαστική μεταρρύθμιση της κοινωνίας. Πρωτίστως, αυτό οφείλεται στο ότι η πλειονότητα των κομμουνιστικογενών κομμάτων στην Ευρώπη καθελώθηκε σε απλές εξαγγελίες για τη δημοκρατική μετάβαση στο σοσιαλισμό, ενώ στην πραγματικότητα ουδέποτε κατάφερε να παρακινήσει, να υιοθετήσει και να ενδυναμώσει ένα κίνημα με μαζικά χαρακτηριστικά που θα θεμελίωνε τη διαδικασία για τον κοινωνικό μετασχηματισμό.

III) Σοσιαλδημοκρατία

Η αδυναμία του κομμουνισμού και του σοβιετικού σοσιαλισμού, αλλά και μετέπειτα του ευρωκομμουνισμού και του δημοκρατικού σοσιαλισμού να προσαρμοστούν ως ιδεολογικά και πολιτικά ρεύματα στις ανάγκες των λαϊκών στρωμάτων, οδήγησε στην εμφάνιση των σοσιαλδημοκρατικών τάσεων στο

εσωτερικό των περισσότερων ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων. Παρόλο που χρονικά δεν άργησαν να εμφανιστούν αυτές οι τάσεις, εντούτοις επικράτησαν πολύ αργότερα.

Ιστορική αναδρομή – Ο ρόλος του γερμανικού σοσιαλιστικού κόμματος

Είναι χρήσιμο να εξεταστεί το ιστορικό πλαίσιο και οι συνθήκες που οδήγησαν στην εμφάνιση της νέας αυτής ιδεολογίας, που έμελλε να παίξει καθοριστικό ρόλο στη μετέπειτα πολιτική ευρωπαϊκή και παγκόσμια σφαίρα.

Η απαρχή της πολιτικής σκέψης της σοσιαλδημοκρατίας έγινε στους κόλπους του γερμανικού σοσιαλιστικού κόμματος. Ο Έντουαρντ Μπέρνσταϊν (1850-1932), ο οποίος υπήρξε για κάποιο διάστημα στενός συνεργάτης του Ένγκελς, αμφισβήτησε την επικρατούσα τότε σοσιαλιστική ορθοδοξία στο έργο του «Οι προϋποθέσεις του σοσιαλισμού και τα καθήκοντα της σοσιαλδημοκρατίας» (Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie 1899), κάνοντας έκκληση στο κόμμα να εγκαταλείψει την επαναστατική αποσκευή του και να οργανώσει θεωρητικά αυτό που ήδη είχε αποδεχθεί στην πράξη ότι, δηλαδή, η Γερμανία δεν θα ήταν απαραίτητο να υποστεί επαναστατικές αναστατώσεις για επιτύχει τους σοσιαλιστικούς στόχους. Αγνοώντας τις διαφορές ανάμεσα στις πολιτικές συνθήκες της Γερμανίας και της Αγγλίας, ο Μπέρνσταϊν παρότρυνε το κόμμα να ακολουθήσει τον αγγλικό δρόμο, με την ελπίδα ότι σταδιακά θα μεταμόρφωνε τον καπιταλισμό μέσω σοσιαλιστικών μεταρρυθμίσεων που θα επέφεραν οι κοινοβουλευτικές πιέσεις (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, τ. 54. σελ. 368). Ήταν ο πρωτεργάτης του εξελικτικού σοσιαλισμού και του αναθεωρητισμού («ρεβιζιονισμού»), που θεωρείται ο προπομπός της εξέλιξης του σοσιαλισμού σε σοσιαλδημοκρατία. Η ανησυχία του για την πορεία του κόμματος ξεκίνησε από την αντίφαση στην οποία αυτό βρισκόταν: ενώ από τη μία πλευρά παρέμενε ένα ιδεολογικά ορθόδοξο μαρξιστικό κόμμα, το οποίο προσέβλεπε στην προλεταριακή επανάσταση, από την

άλλη πλευρά κατήγαγε εκλογικές επιτυχίες, οι οποίες του επέτρεπαν να έχει σημαντική κοινοβουλευτική παρουσία και, μέσω αυτής, να ασκεί πολιτική επιρροή υπέρ των εργατικών και των λαϊκών στρωμάτων. Με άλλα λόγια, κόντρα στη μαρξιστική θεωρία, που προέβλεπε επιδείνωση της κατάστασης του προλεταριάτου, το ίδιο το κόμμα, με την πολιτική του και στο πλαίσιο των θεσμών της αστικής δημοκρατίας, αποδεικνυόταν στην πράξη μεταρρυθμιστικό (ρεφορμιστικό), εφόσον δεν ερχόταν σε θεμελιακή ρήξη με τον καπιταλισμό, αλλά διεκδικούσε βελτιώσεις στο πλαίσιό του (Βανδώρος Σ., 2015, *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, σελ. 86).

Στον τομέα της οικονομίας και της παραγωγής η διαμάχη επικεντρώθηκε ανάμεσα στον Μπέρνσταϊν και τον Καρλ Κάουτσκι (1854-1938), ο οποίος πρόκρινε την εγκατάλειψη των αγροτών από τους σοσιαλιστές ώστε να προχωρήσει απρόσκοπτα η προλεταριοποίησή τους. Αντίθετα, ο Μπέρνσταϊν υποστήριξε πως πολλοί παράγοντες ευνοούσαν το παραγωγικό μοντέλο των μικροϊδιοκτητών αγροτών που κυριαρχούσαν τότε στη Δυτική Γερμανία και επομένως οι σοσιαλδημοκράτες έπρεπε να βρουν τρόπο για να τους προσελκύσουν. Η επίσημη θέση των ορθόδοξων σοσιαλδημοκρατών ήταν ενάντια στην ατομική ιδιοκτησία, προς όφελος της συγκέντρωσης της γαιοκτησίας και της μετέπειτα κοινωνικοποίησής της στον σοσιαλισμό. Πίστευαν πως αυτή η εξέλιξη (η απορρόφηση των μικρών ιδιοκτησιών από τους μεγάλους γαιοκτήμονες) ήταν νομοτελειακά προκαθορισμένη, καθώς και ότι οι αγρότες αναπόφευκτα θα μετασχηματίζονταν σε προλεταρίους. Η εμπειρική έρευνα όμως του Μπέρνσταϊν στη Γερμανία συγκρουόταν ευθέως με αυτή τη θέση. Ζητούσε λοιπόν οι σοσιαλδημοκράτες να προωθήσουν τη διανομή της γης στους φτωχότερους αγρότες, ώστε να εξασφαλίσουν την υποστήριξή τους, χωρίς την οποία δεν θα μπορούσαν ποτέ να κυριαρχήσουν πολιτικά στη Γερμανία.

Εντέλει, το δόγμα του Μπέρνσταϊν ηττήθηκε επίσημα. Στην πραγματικότητα όμως ο αναθεωρητισμός είχε διαποτίσει το κόμμα, ιδιαίτερα τους κοινοβουλευτικούς και

συνδικαλιστικούς ηγέτες του (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, τ. 54. σελ. 368). Η αλλαγή προσανατολισμού του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εκφράστηκε με την διακήρυξη της Φρανκφούρτης το 1951, στην οποία δεν γινόταν αναφορά στην ταξική πάλη και άλλα παραδοσιακά μαρξιστικά δόγματα, ενώ αντίθετα δηλωνόταν ότι το κόμμα «αποσκοπεί να θέσει την οικονομική εξουσία στα χέρια του λαού στο σύνολό του και να δημιουργήσει μία κοινωνία στην οποία ελεύθεροι άνθρωποι θα συνεργάζονται ως ισότιμα μέλη της». Το κόμμα υποστήριζε τον δημόσιο έλεγχο της οικονομίας, αλλά απέρριπτε την καθολική κρατική ιδιοκτησία. Αποδεχόταν τον σχεδιασμό, αλλά υπογράμμιζε ότι ο δημοκρατικός σοσιαλιστικός προγραμματισμός δεν είχε τίποτε κοινό με το κομμουνιστικό και ολοκληρωτικό πρότυπο. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1959, στις προγραμματικές αρχές που υιοθετήθηκαν στο Μπαντ Γκόντεσμπεργκ, το κόμμα απέρριψε και τα τελευταία κατάλοιπα του μαρξισμού. Το όνομα του Μαρξ και οι λέξεις «τάξη» και «ταξική πάλη» δεν υπήρχαν στο πρόγραμμα αυτό, το οποίο επιπλέον συνηγορούσε υπέρ της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Απέρριπτε τον συνολικό κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας και υιοθετούσε την αντίληψη της ανταγωνιστικής ελεύθερης αγοράς. Το κόμμα έλαβε θέση υπέρ «όσο το δυνατόν περισσότερου ανταγωνισμού και όσου σχεδιασμού ήταν απαραίτητος». Η «μεικτή οικονομία» θεωρήθηκε ως το ιδεώδες. Το κόμμα δεν ισχυριζόταν πλέον ότι κατείχε ένα δόγμα με καθολική αξία, αλλά υποστήριζε την εγκαθίδρυση μιας πλουραλιστικής κοινωνίας στην οποία κανένα κόμμα δε θα επεδίωκε να επιβάλει τη δική του φιλοσοφία στο σύνολο της κοινωνίας.

Ο λόγος για τον οποίο έγινε ιδιαίτερη αναφορά στο γερμανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, το οποίο εξακολουθεί να υπάρχει και δραστηριοποιείται στη γερμανική πολιτική κονίστρα ως SPD, είναι ότι έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ιδεολογική μετάλλαξη πολλών και σημαντικών συγγενών κομμάτων και κινημάτων και στη μετακίνησή τους από τη μαρξιστική θεώρηση του σοσιαλισμού στη σοσιαλδημοκρατία. Ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Τα σημαντικότερα από αυτά ήταν στη Γαλλία, την Ιταλία, την Αγγλία αλλά και τη

Σκανδιναβία. Έτσι κι αλλιώς η σοσιαλδημοκρατία από τη φύση της παρουσιάζει διεθνιστικό προσανατολισμό με κύριο σκοπό την αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτικών κομμάτων, των διαφόρων χωρών που έχουν ίδιες πεποιθήσεις.

Ιδεολογικό στίγμα

Στη βασική της κατεύθυνση η σοσιαλδημοκρατία υποστηρίζει την ειρηνική, βαθμιαία μετάβαση από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό, μέσω της κλασικής πολιτικής διαδικασίας. Η παλαιά αντίληψη του δημοκρατικού σοσιαλισμού θεωρούσε τον καπιταλισμό πηγή όλων των προβλημάτων που μπορούσαν όμως να ξεπεραστούν μέσω της κρατικής παρέμβασης στην αγορά (Γκίντενς Α., 1988, *Ο Τρίτος Δρόμος*, Αθήνα, εκδ. Πόλις σελ. 22). Ενώ μέχρι τώρα, η κυβερνητική παρέμβαση στην ατομική και την οικογενειακή ζωή πρέπει να επιβάλλεται, τώρα το ίδιο το κράτος πρέπει να επεμβαίνει όπου οι πολίτες και οι οικογένειες δεν μπορούν να τα βγάλουν πέρα. Η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία λειτουργεί ως συνθέτουσα του αστικού καθεστώτος, με ιδιαίτερη έμφαση σε κοινωνικά προβλήματα και παράλληλη προσπάθεια ένταξης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε κοινωνικότερες προοπτικές.

Η σοσιαλδημοκρατία εγκαταλείπει τον στόχο της επαναστατικής ανατροπής του καπιταλισμού και αποδέχεται την κοινοβουλευτική δημοκρατία ως πολίτευμα, η οποία συμβάλλει στην προαγωγή των σοσιαλιστικών αρχών και αξιών με ειρηνικό και συμβιβαστικό τρόπο. Χωρίς να εγκαταλείπει την προνομιακή σχέση που έχει με την εργατική τάξη, συνάπτει κοινωνικές συμμαχίες με πολύ ευρύτερα στρώματα και τη μεσαία τάξη. Αποδέχεται την καπιταλιστική λειτουργία της οικονομίας και την ελεύθερη αγορά, θέτοντας ωστόσο ισχυρούς περιορισμούς, διά του κράτους, το οποίο αναγορεύεται σε θεματοφύλακα του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας και στο οποίο αναγνωρίζεται πολλαπλός παρεμβατικός ρόλος. Η καπιταλιστική αυτή λειτουργία της κοινωνίας βασίζεται στην ανταγωνιστικότητά της, όχι όμως υπό την

έννοια της κατίσχυσης έναντι άλλων, αλλά υπό τη επιδίωξή της να παράγει ολοένα και περισσότερα αγαθά και υπηρεσίες σε ένα περιβάλλον συναγωνισμού. Αυτή η ικανότητα της επιτρέπει να επιτυγχάνει τη σταθερή αύξηση του συνολικού βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού. Η πρόοδος ενός κράτους ή μιας περιοχής δε στοχεύει ούτε συνεπάγεται οπωσδήποτε την καθυστέρηση του άλλου. Όλοι θέλουν και πρέπει να ζήσουν καλύτερα. Οι φτωχότεροι δικαίως δε δέχονται να μείνουν φτωχότεροι. Εάν οι πλουσιότεροι θέλουν να βελτιώσουν τη θέση τους, χρειάζεται και αυτοί να εργαστούν.

Ωστόσο, η σοσιαλδημοκρατία δε θεώρησε αναγκαία ούτε την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής ούτε τη συνολική κεντρική διεύθυνση της οικονομίας. Αλλά, μέσω της άσκησης δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής, μπορούσε να επηρεάζει την οικονομία, υπέρ της. Ο σημαντικότερος στόχος της υπήρξε η θεμελίωση του κράτους πρόνοιας στη βάση αρχών της αλληλεγγύης και κυρίως στην ιδέα ότι είναι υποχρέωση της κοινωνίας να εξασφαλίσει αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης για όλα τα μέλη της. Έτσι, με την άσκηση κοινωνικής πολιτικής, αλλά και με την αναδιανομή πόρων μέσω της φορολογίας, συμπλήρωνε τη λειτουργία της αγοράς και διόρθωνε τις αστοχίες που εκείνη δημιουργήσε (Βανδώρος Σ., 2015, *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, σελ. 88). Βασική επιδίωξη και κύρια αποστολή της σοσιαλδημοκρατίας υπήρξε η λειτουργία του κράτους πρόνοιας προς όφελος των πολιτών. Τα περισσότερα δυτικά σοσιαλιστικά κόμματα ήταν προσηλωμένα στην αντίληψη τού κράτους πρόνοιας, αν και ο βαθμός στον οποίο είχαν εγκαταλείψει επίσημα τον μαρξιστικό τους προσανατολισμό διέφερε κατά τόπους (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα, τ. 54. σελ. 373). Το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο κοινωνικού κράτους κατά πολλούς είχε τη φιλοδοξία και κατ' άλλους πέτυχε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα των εργαζομένων σε ικανοποιητικότερο βαθμό απ' ότι πέτυχαν άλλα συστήματα όπως ο λεγόμενος «υπαρκτός σοσιαλισμός» των ανατολικών χωρών ή τα φιλελεύθερα μοντέλα της Δύσης (Σημίτης Κ., 2005, *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 553)

Στη σοσιαλδημοκρατική αντίληψη η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης συνδέεται άμεσα με την έννοια της ευημερίας ως μεγέθους μετρήσιμου και ως εκ τούτου ποσοτικού. Η ευημερία προϋποθέτει την ανάδειξη, ως θεμελιώδους πολιτικής σημασίας, της έννοιας της οικονομικής ανάπτυξης. Το κράτος πρόνοιας αποτελεί το αποκορύφωμα μιας μακράς διαδικασίας μετεξέλιξης των δικαιωμάτων του πολίτη, με τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας να διευθύνονται προοδευτικά ώστε η οικονομική ανάπτυξη να συμπίπτει με την πληρέστερη ενεργοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων. Η οικονομική ανάπτυξη και ευημερία, δηλαδή, μπορεί να αποτελέσει το όχημα για την πρόοδο και την κοινωνική ειρήνη.

Οι κυριότερες ιδεολογικές αιχμές της σοσιαλδημοκρατίας (τουλάχιστον στις αρχές της σχηματοποίησής της) προσδιορίζονται ως εξής:

- Δημιουργία και ενίσχυση του κράτους πρόνοιας
- Ειλικρινής σχέση κράτους-πολίτη με περιορισμό της γραφειοκρατίας
- Αναδιανομή του πλούτου προς όφελος των ασθενέστερων
- Άμεση εμπλοκή του κράτους και στην ανάληψη του μεγαλύτερου βάρους της διαδικασίας ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογίας
- Κρατική ρυθμιστική κοινωνική πολιτική για την παιδεία και τη δημόσια υγεία
- Επέκταση των αστικών και κοινωνικών δικαιωμάτων ως βασικού συντελεστή διεύρυνσης της δημοκρατίας
- Δημιουργία μίας κοινωνίας ισότητας μεταξύ των τάξεων
- Επιδίωξη της ισότητας ανδρών και γυναικών

Η βασική διαφορά της σοσιαλδημοκρατίας από τις ιδεολογικές ρίζες από τις οποίες προήλθε, είναι ότι δοκιμάστηκε στην εξουσία και στη διαχείριση της κυβέρνησης και μάλιστα σε μεγάλες σύγχρονες ευρωπαϊκές χώρες. Σε αντίθεση με

τον μαρξιστικό σοσιαλισμό της Σοβιετικής Ένωσης που προέκυψε από λαϊκή επανάσταση και ποτέ δεν αναβαπτίσθηκε ουσιαστικά με λαϊκή έκφραση μέσω καθολικής ψήφου, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ανήλθαν στην εξουσία μετά από εκλογικές νίκες, συχνά εντυπωσιακές. Επίσης, η ολοένα και μεγαλύτερη αποδοχή της ατομικής ιδιοκτησίας και ο περιορισμός της ολιστικής κρατικής παρέμβασης, έδωσε στη σοσιαλδημοκρατία την ώθηση που απαιτούσε για να υιοθετηθεί από μεγάλη μερίδα του λαού, κάτι που τα δειλά βήματα του δημοκρατικού σοσιαλισμού προς αυτή την κατεύθυνση δεν το είχαν καταφέρει.

Δεύτερος Μέρος

Οι έννοιες του φιλελευθερισμού και του νεοφιλελευθερισμού

Στον αντίποδα των σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών ιδεών βρίσκεται ο φιλελευθερισμός. Κατά πολλούς εμπνευστής και ιδρυτής του υπήρξε ο Σκωτσέζος φιλόσοφος και οικονομολόγος Άνταμ Σμιθ (1723-1790). Πρώτος αυτός υποστήριξε την ελευθερία της αγοράς στηριζόμενος στην πεποίθηση πως η τέλεια φυσική τάξη μπορεί να πραγματοποιηθεί σε κάθε επίπεδο, εφόσον η κρατική εξουσία δεν την εμποδίζει με επιβλαβείς παρεμβάσεις (Εγκυκλοπαίδεια Δομή, τ. 29, σελ. 777). Ήταν ο θεμελιωτής της σχολής των κλασικών οικονομικών και από τους κύριους εκπροσώπους του Σκωτικού Διαφωτισμού. Περιέγραψε πρώτος την κλασική οικονομική θεωρία της ελεύθερης αγοράς. Στο έργο του «Ο Πλούτος των Εθνών» (ή αλλιώς «Έρευνα για τη Φύση και τα Αίτια του Πλούτου των Εθνών») που ήταν ο προάγγελος των σύγχρονων οικονομικών, εξήγησε το πώς το λελογισμένο ατομικό συμφέρον και ο ανταγωνισμός μπορεί να οδηγήσει σε οικονομική ευημερία και προσπάθησε να μελετήσει την ιστορική ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου στην Ευρώπη. Αυτό το έργο βοήθησε στη δημιουργία του σύγχρονου ακαδημαϊκού κλάδου των οικονομικών και παρέσχε μία από τις πιο γνωστές διανοητικές δικαιολογήσεις του ελεύθερου εμπορίου, του καπιταλισμού αλλά και του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού. (https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%86%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BC_%CE%A3%CE%BC%CE%B9%CE%B8#cite_ref-86).

1) Φιλελευθερισμός

Ως όρος ο φιλελευθερισμός (liberalismus) έλκει την καταγωγή του από την λατινική λέξη «liber», που σημαίνει «ελεύθερος» και άρχισε να χρησιμοποιείται στην οικονομική και πολιτική του διάσταση στην Αγγλία μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Όπως όλα τα αντίστοιχα ιδεολογικά ρεύματα, έτσι και αυτό του φιλελευθερισμού βασίζεται στην αντίληψη για τη μορφή που πρέπει να έχει η οικονομική δραστηριότητα, την κυριότητα των μέσων παραγωγής, τις εργασιακές σχέσεις και τον ρόλο του κράτους. Με την πάροδο των ετών και της σκέψης εκτός από οικονομική απέκτησε και πολιτικοϊδεολογική διάσταση.

Οικονομική διάσταση

Αναμφίβολα, η κύρια πτυχή (αλλά και αφετηρία) του φιλελευθερισμού είναι η οικονομική. Η λειτουργία της οικονομίας εξαρτάται από τους μηχανισμούς της ελεύθερης αγοράς, δηλαδή λειτουργεί καλύτερα όσο λιγότερο επεμβαίνει σε αυτή το κράτος. Πρόκειται για το γνωστό δόγμα του «laissez-faire, laissez-passer» που προστατεύει την ατομική ελευθερία και επιτρέπει την ατομική επιτυχία ανάλογα με την αξία κι έτσι διασφαλίζεται η κοινωνική δικαιοσύνη. Σύμφωνα μ' αυτό, το κράτος πρέπει να περιορίζεται σε παθητικό και ελεγκτικό ρόλο, προστατεύοντας την ιδιωτική περιουσία και αποδίδοντας δικαιοσύνη, χωρίς όμως να εμπλέκεται στις υποθέσεις των πολιτών του. Βασίζεται στο άτομο αυτό καθαυτό. Δηλαδή, αποδέχεται ως αξίωμα ότι η εξέλιξη της κοινωνίας καθορίζεται από τις ορθολογικές αποφάσεις και το συμφέρον κάθε μεμονωμένου ατόμου.

Ο οικονομικός φιλελευθερισμός περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα διαφορετικών οικονομικών πολιτικών, αλλά πάντα έχει ως θεμελιώδη αρχή τη στήριξη στην οικονομία της αγοράς και την ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής. Το κράτος μπορεί να έχει έναν ρυθμιστικό ρόλο, αλλά γενικώς οι παρεμβάσεις του στην

ελεύθερη αγορά υποσκάπτουν το ελεύθερο εμπόριο και τον ανοιχτό ανταγωνισμό και πρέπει να είναι στο μέγιστο βαθμό περιορισμένες. (https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82). Βρίσκεται ακριβώς στον αντίποδα του σοσιαλιστικού και κομμουνιστικού κρατικού προστατευτισμού, όπως εξετάσαμε πρωτύτερα. Η οικονομική ελευθερία εκφράζεται τόσο ως εναντίωση στην ύπαρξη μονοπωλίων και στην κρατική διεύθυνση της οικονομίας όσο και ως στήριξη του ελεύθερου εμπορίου, της ελεύθερης αγοράς και της ατομικής ιδιοκτησίας. Όσο η οικονομία λειτουργεί χωρίς περιορισμούς αποδίδει καλύτερα προς όφελος των επιχειρήσεων και των ατόμων. Ο ανταγωνισμός για την καλύτερη θέση στην αγορά και για καλύτερα προϊόντα μπορεί να δώσει το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα.

Επιπρόσθετα, εκτός από αμιγώς οικονομικά οφέλη, η ελεύθερη οικονομία λειτουργεί κατευναστικά προς τα πάθη, καλλιεργεί αστικές αρετές, καθώς και την ατομική υπευθυνότητα και την αξιοκρατία. Μπορεί δηλαδή, να επιδράσει ευεργετικά στην κοινωνική και διεθνή ειρήνη, αφού θα ελλείπουν οι κυριότερες γενεσιουργές αιτίες τέτοιων αντιπαραθέσεων. Ειδικά για τις διακρατικές σχέσεις αυτό προϋποθέτει την ως και πλήρη εξάλειψη όποιων φόρων και δασμών και γενικότερα όλων των οικονομοτεχνικών προσκομμάτων στις διεθνείς εμπορικές συναλλαγές και στην οικονομική δραστηριότητα. (Βανδώρος Σ., 2015, Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες, Αθήνα, ΣΕΑΒ, σελ. 34). Πρέπει να επισημανθεί, ότι η διατήρηση της διεθνούς ειρήνης θεωρείται απαραίτητο συστατικό της εύρυθμης οικονομίας, καθώς αφενός μόνο έτσι μπορεί η οικονομική δραστηριότητα και τα συστατικά στοιχεία αυτής, δηλαδή οι εργαζόμενοι και οι επιχειρήσεις, να αφοσιωθούν απρόσκοπτα στην ανάπτυξη και αφετέρου το κράτος δε θα αιμορραγεί οικονομικά για πολυδάπανες πολεμικές επιχειρήσεις και εξοπλισμούς ωθούμενο στην επιβολή φόρων.

Κατά τη φιλελεύθερη οικονομική σκέψη η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και διακίνησης των προϊόντων, όπως και οι επενδύσεις σε οικονομικά αγαθά, παραγωγή, κατανομή, το εμπόριο και υπηρεσίες, κατέχονται από ιδιώτες, με κυρίαρχο κίνητρο και στόχο το μέγιστο κέρδος. Το ίδιο το κράτος δεν πρέπει να δραστηριοποιείται σε αυτούς τους τομείς, αλλά να αναλαμβάνει κατεξοχήν ρυθμιστικό ρόλο με τις αρχές και τις υπηρεσίες του ώστε να διασφαλίζει την τη νομιμότητα των συναλλαγών και να εγγυάται την απρόσκοπτη λειτουργία του ανταγωνισμού. Η φορολογία επιβάλλεται να είναι πολύ περιορισμένη και να επικεντρώνεται κυρίως στα κέρδη από μη παραγωγικά εγχειρήματα, ενοίκια, μερίσματα, τόκους κ.ο.κ. Μόνο στα αμιγώς δημόσια αγαθά, σε φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές και δραστηριότητες δημοσίου ενδιαφέροντος μπορεί να αναπτύξει πιο ενεργή δράση κι αυτό όχι κατ' αποκλειστικότητα, αλλά παράλληλα με τον ιδιωτικό τομέα.

Εάν λοιπόν η ελεύθερη αγορά λειτουργήσει ιδανικά, σύμφωνα με την κλασική φιλελεύθερη αντίληψη, αυτό θα συνεπάγεται ότι θα λειτουργήσει και αξιοκρατικά. Όποιος είναι περισσότερο εργατικός, αποδοτικός και επιμελής θα ανταμειφθεί ανάλογα. Συνεπώς, η οικονομική ανισότητα που παράγει η ελεύθερη αγορά είναι δίκαιη.

Ο Άνταμ Σμιθ και το «Αόρατο Χέρι»

Όπως προαναφέρθηκε, θεμελιωτής του φιλελευθερισμού ήταν ο Άνταμ Σμιθ. Αυτή ακριβώς η δικαιοσύνη που προκύπτει από τους νόμους της αγοράς ήταν ουσιώδης γι' αυτόν. Ανέδειξε το όφελος που μπορεί να προέλθει από το ελεύθερο εσωτερικό εμπόριο, το οποίο μπορεί να αυξήσει τον πλούτο μέσω της εξειδίκευσης της παραγωγής. Αντίθετα, εναντιώθηκε στους εμπορικούς περιορισμούς από το κράτος και στην παραχώρηση μονοπωλίων. Ο ρόλος του πρέπει να περιοριστεί στην εθνική άμυνα, στα δημόσια έργα και στη εύρυθμη λειτουργία της δικαιοσύνης και μόνο γι' αυτά μπορεί να επιβάλει φορολογία στα εισοδήματα πολιτών και

επιχειρήσεων.

Στον «Πλούτο των Εθνών» ο Σμιθ αναλύει την υποκίνηση της οικονομικής δραστηριότητας, τα αίτια των τιμών και της διανομής του πλούτου, καθώς και τις πολιτικές που θα έπρεπε το κράτος να ακολουθήσει για να μεγιστοποιηθεί αυτός ο πλούτος. Παρότι οι επιχειρηματίες στοχεύουν μόνο στο κέρδος, ουσιαστικά συνεισφέρουν στο κοινωνικό σύνολο ακόμα κι αν αυτό αντιφάσκει με τη φύση τους και τις προθέσεις τους. Σύμφωνα με τον Σμιθ, αυτό επιτυγχάνεται με τον ισχυρότερο νόμο της αγοράς που ονομάζεται ανταγωνισμός. Η ύπαρξη πολλών επιχειρηματιών που θα προσφέρουν τα προϊόντα τους και θα ανταγωνίζονται μεταξύ τους προβάλλει ως αναγκαία προϋπόθεση για την σύγκλιση των συμφερόντων τους με το συμφέρον της κοινωνίας. Εάν η προσφορά, η ζήτηση, οι τιμές και ο ανταγωνισμός παρέμεναν ελεύθερα από κυβερνητικές παρεμβάσεις, η επιδίωξη των προσωπικών υλικών συμφερόντων θα είναι αυτή που, μέσω της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών με σκοπό το κέρδος, θα μεγιστοποιήσει τον πλούτο μιας κοινωνίας και όχι ο αλτρουισμός. Ένα «αόρατο χέρι» καθοδηγεί τα άτομα και τις εταιρείες να εργαστούν προς το καλό του έθνους ως ακούσια συνέπεια των προσπαθειών τους να μεγιστοποιήσουν το προσωπικό τους όφελος. Επ' αυτού ο ίδιος έχει γράψει σχετικά: *«Καθώς κάθε άτομο, λοιπόν, προσπαθεί όσο μπορεί να εναποθέσει το κεφάλαιό του στη στήριξη της εγχώριας βιομηχανίας και έτσι να κατευθύνει τη βιομηχανία αυτή της οποίας τα προϊόντα μπορεί να έχουν μεγάλη αξία. Κάθε άτομο αναγκαστικά μοχθεί ώστε να καταστήσει τα ετήσια έσοδα της κοινωνίας όσο μεγαλύτερα γίνεται. Πράγματι, ούτε επιδιώκει την προώθηση του κοινωνικού συμφέροντος, ούτε γνωρίζει κατά πόσο το προωθεί. Με την προτίμηση της εγχώριας έναντι της διεθνούς βιομηχανίας, επιδιώκει μονάχα τη δική του ασφάλεια. Και κατευθύνοντας έτσι τη βιομηχανία αυτή καθώς τα προϊόντα της μπορεί να έχουν μεγάλη αξία, επιδιώκει μονάχα το δικό του κέρδος, και καθοδηγείται από ένα αόρατο χέρι που προωθεί σκοπούς που δεν ήταν στην πρόθεσή του. Ούτε είναι πάντα χειρότερο για την κοινωνία που δεν ήταν μέρος της. Μέσα από την επιδίωξη του δικού του συμφέροντος, συχνά προωθεί το συμφέρον*

της κοινωνίας πιο αποτελεσματικά από όταν ηθελημένα προωθεί το τελευταίο. Ποτέ δεν είδα να γίνεται καλό από όσους επικαλέστηκαν το εμπόριο για το κοινό καλό. Είναι πράγματι μια επιτήδευση, όχι πολύ συχνή στους εμπόρους και πολύ λίγα λόγια αρκούν στο να τους αποθαρρύνουν από αυτήν» (https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%86%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BC_%CE%A3%CE%BC%CE%B9%CE%B8). «Ο άνθρωπος όμως έχει σχεδόν σταθερά την ευκαιρία της συνδρομής εκ μέρους των συνανθρώπων του, την οποία είναι μάταιο να την αναμένει κανείς μόνο από την καλή τους διάθεση. Οι πιθανότητες να τους πείσει είναι μεγαλύτερες αν κινητοποιήσει την ιδιοτέλειά τους στην αιτούμενη χάρη και τους δείξει ότι είναι προς το δικό τους συμφέρον να κάνουν αυτό που τους ζητά. Αυτό δηλώνει ότι προτίθεται να κάνει όποιος προτείνει στον άλλο μια διαπραγμάτευση οποιουδήποτε είδους. Το νόημα της πρότασής του είναι: Δώσε μου αυτό που θέλω και θα έχεις αυτό που θέλεις. Και μ' αυτόν ακριβώς τον τρόπο αποκτούμε την συντριπτική πλειοψηφία των αγαθών που χρειαζόμαστε. Την απόκτηση του δείπνου μας δεν τη στηρίζουμε στην καλή προαίρεση του χασάπη, του ζυθοποιού ή αρτοποιού, αλλά στην ιδιοτέλειά τους, και δεν τους μιλάμε ποτέ για τις ανάγκες μας, αλλά για το δικό τους συμφέρον» (Καραγιάννης Α., 2011, Οικονομικός Φιλελευθερισμός κατά τον Άνταμ Σμιθ, Φιλελεύθερα Κείμενα).

Ως οικονομική αντίληψη ο φιλελευθερισμός βασίστηκε στην ελεύθερη λειτουργία της αγοράς. Αδρομερώς η οικονομική θεωρία αυτή περιγράφεται ως εξής:

- Βάση της οικονομίας είναι η ατομική ιδιοκτησία
- Η επιδίωξη του ατομικού κέρδους λειτουργεί προς όφελος και του κοινωνικού συνόλου
- Απόρριψη της κρατικής παρέμβασης στην οικονομική δραστηριότητα
- Η αγορά μπορεί να ρυθμίσει αποδοτικότερα τους κανόνες της από το κράτος
- Περιορισμός έως και εξάλειψη των κρατικών επιδοτήσεων
- Περιορισμός στο ελάχιστο της φορολογίας

- Ενίσχυση του διεθνούς εμπορίου ως προσοδοφόρας διαδικασίας και ως προϋπόθεση ειρήνης
- Η τεχνολογική πρόοδος είναι προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη
- Εκρίζωση της γραφειοκρατίας

Η εμφάνιση της οικονομικής θεωρίας του φιλελευθερισμού τροφοδότησε πληθώρα οικονομικών, ιδεολογικών και πολιτικών ρευμάτων κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα και απετέλεσε τον θεμέλιο λίθο του καπιταλισμού. Δέχτηκε όμως έντονη κριτική για την αφοσίωσή του στην ιδιοκτησία. Επειδή έδωσε δύναμη σε όσους κατέχουν τα μέσα σε βάρος εκείνων που δεν τα κατέχουν, οδήγησε τα λαϊκά στρώματα σε ολοένα και μεγαλύτερη υποδούλωση. Εάν όλα τα ιδιωτικά και δημόσια αγαθά μετατρέπονται σε εμπορεύματα προς ανταλλαγή, τότε οι σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπους μετατρέπονται σε συναλλαγές και συμβάσεις και ως εκ τούτου η προστασία των αξιών, του τρόπου ζωής, ακόμα και των ίδιων των πολιτών δεν μπορεί να αντισταχθεί στη γενίκευση των νόμων του εμπορίου (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 133).

Πολιτική διάσταση

Εκτός από την οικονομική διάσταση του φιλελευθερισμού πρέπει να επισημανθεί και η πολιτική του προϋπόθεση. Από την οικονομία και την εξέλιξή της εξαρτώνται πολλοί θεσμοί, χωρίς βέβαια να αποτελούν αποκλειστικά της δημιουργήματα, όπως υποστηρίζει ο οικονομισμός του μαρξισμού. Ο οικονομικός φιλελευθερισμός δεν μπορεί παρά να συμπορεύεται με την ελευθερία έκφρασης και συμμετοχής, δηλαδή με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία που ευδοκιμεί στα αστικά καθεστώτα όπου προσδιορίζονται και οι προϋποθέσεις συμμετοχής των πολιτών στις οικονομικές, πολιτικές, πνευματικές, διοικητικές και άλλες δραστηριότητες.

Ο φιλελευθερισμός, συνεπώς, έχει και πολιτικές διαστάσεις και πλαίσια εκτός των οποίων δεν είναι δυνατό να αναπτυχθεί. Μόνο στην ώσμωση οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού είναι δυνατή η έκφραση της ανθρώπινης δραστηριότητας άρα και της οικονομικής. Ταυτόχρονα όμως τα πολιτικά δικαιώματα δύνανται να περιορίσουν τον ανεξέλεγκτο φιλελευθερισμό-νεοφιλελευθερισμό γιατί θεσμοθετούν παρεμβατικά μέτρα τα οποία λειτουργούν ως ασφαλιστικές δικλείδες περιορίζοντας σημαντικά τις υπερβολές. Θέματα που θα εξετάσουμε και στη συνέχεια.

Στις απαρχές του τουλάχιστον ο φιλελευθερισμός, πρέπει να κατανοηθεί σε συσχετισμό με την παράδοση του Διαφωτισμού, από την οποία και εκπορεύεται. Και αυτό διότι εγείρει αιτήματα εναντίωσης στην απολυταρχία, στα προνόμια των ευγενών, στην αυθαιρεσία και στην καταπίεση κάθε εξουσίας και κατεστημένου, πολιτικού και θρησκευτικού. Εκδηλώνει ταυτόχρονα την πίστη του στην πρόοδο της ανθρωπότητας και στην ικανότητα ατόμων και συλλογικοτήτων να ειρηνεύσουν και να ευημερήσουν, κάνοντας χρήση της λογικής ικανότητάς τους.

Αν ο οικονομικός φιλελευθερισμός εκφράζει την επεκτατική τάση της ανθρώπινης φύσης για δύναμη και επικράτηση, κάτι που αναπόφευκτα οδηγεί σε ανισότητες και αδικίες, ο πολιτικός φιλελευθερισμός αποτελεί ανασχετικό παράγοντα γιατί στεγάζει και τους οικονομικά εξαρτώμενους από το μεγάλο κεφάλαιο. Γι' αυτό και στην πολιτική δημοκρατία δημιουργούνται κομματικοί σχηματισμοί οι οποίοι στοχεύουν στο να συμβιβάσουν τον οικονομικό φιλελευθερισμό με την πολιτική δημοκρατία. Αυτή η δυναμική αμβλύνει τις ιδεολογικές αντιθέσεις, εισάγει σοσιαλιστικές ιδέες στη δυναμική του φιλελευθερισμού και επιδιώκει να συμβιβάσει τη φιλελεύθερη οικονομία με την κοινωνική δικαιοσύνη (Μακρής Ν., 1989, *Εισαγωγικό Λεξικό Πολιτικών Όρων και Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1989, εκδ. Πολιτικά Θέματα/Ιρις, σελ. 434).

Στην πολιτική του διάσταση ο φιλελευθερισμός προτάσσει τα δικαιώματα των πολιτών ως αυτόνομων ατομικών υπάρξεων που στέκονται απέναντι στην εξουσία. Δικαιώματα όπως αυτό του ίσου σεβασμού και της ίσης μεταχείρισης, το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου και της πράξης, το δικαίωμα της επιλογής του θρησκευματος, της ατομικής ιδιοκτησίας, το δικαίωμα της αντίστασης κατά της εξουσίας, το δικαίωμα της συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων μέσω της τακτικής εκλογικής διαδικασίας τη διάκριση των εξουσιών. κ.ο.κ. (Πελεγρίνης Θ., 2004, *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, σελ. 618)

Στη βάση του ο φιλελευθερισμός δίνει πρωταρχική σημασία όχι μόνο στην οικονομική, αλλά γενικότερα στην ατομική ελευθερία. Είναι δηλαδή ατομικιστικός και θεωρεί το άτομο μέρος του κοινωνικού συνόλου και το αναλύει ως τέτοιο. Ιστορικά, αυτό εναντιώνεται στις διακρίσεις που προέρχονται από τις κοινωνικές τάξεις. Είναι λοιπόν ζητούμενο ο ίσος σεβασμός και μεταχείριση κάθε ανθρώπου, χάριν ακριβώς της ανθρώπινης ιδιότητάς του και μόνο, χωρίς να πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τα ιδιαίτερα ατομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του. Ως εκ τούτου, η αξιοπρέπεια και τα ατομικά δικαιώματα παίρνουν τη θέση της αριστοκρατικής καταγωγής και προβλέπει για όλους τους πολίτες ίσες ευκαιρίες και προοπτικές. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο φιλελευθερισμός παρουσιάζει μια εξισωτική διάσταση σε κοινωνικό επίπεδο (Βανδώρος Σ., 2015, *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, σελ. 30).

Η αντίληψη που έχει αυτή η πολιτική θεωρία για τον άνθρωπο είναι πώς αυτός είναι εκτός από ελεύθερος και ορθολογικός. Εκλαμβάνεται εκ προοιμίου πως η κρίση του είναι ορθή και επομένως είναι ανεπίτρεπτο να τίθενται εμπόδια, απαγορεύσεις, καταναγκασμοί κ.ο.κ. στην αυτόνομη έκφραση και δράση του. Η φιλελεύθερη σκέψη αντιτίθεται στην ιδέα της κοινωνικής οργάνωσης των σκοπών που ενυπάρχουν στην κοινωνία. Η κοινωνική πραγματικότητα είναι τόσο περίπλοκη ώστε κάθε ανθρώπινη παρέμβαση μακροπρόθεσμα αποδεικνύεται είτε ανήμπορη είτε αντιπαραγωγική. Αυτός είναι και ο λόγος που ο ατομικός αυθορμητισμός και η

προοδευτική ανάδυση κανόνων ή προτύπων συντονισμού, που ταχύτατα καθίστανται απρόσωπα, πάγια, αντικειμενικά, αντιπροσωπεύουν για τους φιλελεύθερους την ιδεώδη κοινωνική λειτουργία. Πρόκειται, δηλαδή για μια μορφή κοινωνικής αυτορρύθμισης που ανακύπτει από τη σύνθεση των διάφορων ατομικών συμπεριφορών και επιδιώξεων (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 136).

Σημαντική ήταν και η παρέμβαση της φιλελεύθερης σκέψης επί των θρησκευτικών θεμάτων. Σημαντικό έναυσμα ήταν το έργο του Τζον Λοκ (1632-1704) «Επιστολή περί ανεξιθρησκίας» του 1685. Με αυτό το πόνημα, όπως και με άλλα αντίστοιχα της περιόδου εκείνης, αλλά και μεταγενέστερα, για πρώτη φορά γίνεται, έστω και δειλά, απόπειρα διαχωρισμού κράτους και εκκλησίας. Διατυπώνεται η θεωρία ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά πεδία με ρόλους διακριτούς. Η κοσμική εξουσία του κράτους σχετίζεται με την επίγεια ζωή, την ελευθερία και την περιουσία των ατόμων. Η θρησκευτική πίστη αφορά στον εσωτερικό κόσμο του ατόμου και τη λύτρωση της ψυχής του. Οι θεσμοί και οι δομές του ενός δεν πρέπει να επηρεάζουν και να παρεμβαίνουν στους θεσμούς και τις δομές του άλλου. Πρέπει να υπάρχει διοικητική και λειτουργική αυτονομία των δύο χώρων. Το κράτος δεν το αφορά η προσωπική θρησκευτική συνείδηση και συνεπώς δεν δικαιούται να τη ρυθμίζει καθότι πρόκειται για συνειδησιακό ιδιωτικό ζήτημα και αφορά στην προσωπική σχέση του καθενός με τον Θεό. Επίσης, οφείλει να είναι ανεκτικό και σε άλλες ομολογίες πίστης και δεν νοείται ένα θρησκευτικό δόγμα ως κυρίαρχο. Αντιστρόφως, οι θεσμοί της εκκλησίας δεν δικαιούνται να αναμειγνύονται σε ζητήματα που ανήκουν στη ρυθμιστική αρμοδιότητα του κράτους. Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί, ότι η υπεράσπιση της ανεκτικότητας και της θρησκευτικής ελευθερίας βρισκόταν σε πολύ πρώιμο στάδιο και ήταν σχεδόν αδύνατο να διαδοθεί και να αναπτυχθεί σε μια περίοδο κατά την οποία η ισχύς της εκκλησίας ως φορέα πνευματικής καθοδήγησης, αλλά και πολιτικής παρέμβασης ήταν ακόμα εμφανής.

Συνολικά, ο φιλελευθερισμός ως πολιτική έννοια διαπνέεται από την απόλυτη προσήλωση στην ατομικότητα και την εμπιστοσύνη που δείχνει στον άνθρωπο ως αυτόνομη προσωπικότητα. Δεν δέχεται ότι οι ανθρώπινες δραστηριότητες μπορούν να περιγράφουν γενικά. Αυτό δεν συναρτάται μόνο με τα όρια της ανθρώπινης γνώσης, αλλά προκύπτει αυτονόητα από τη στιγμή που όποιο κοινωνικό φαινόμενο κοινοποιηθεί παύει αυτόματα να είναι και αυθεντικό και υπόκειται σε αλλοιώσεις (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 135).

Συνοπτικά τα βασικά του χαρακτηριστικά μπορούν να εκτεθούν ως εξής:

- Ελευθερία έκφρασης
- Ελευθερία συμμετοχής
- Ισονομία
- Πίστη στην ατομική ικανότητα
- Ανεξιθρησκία
- Διάκριση των εξουσιών

Η ιδεολογία του πολιτικού φιλελευθερισμού έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των φιλοσοφικών και ιδεολογικών ρευμάτων ειδικά κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Ενέπνευσε πλειάδα στοχαστών και διαπότισε άλλες σχολές σκέψης και θεωρίες ακόμα και φαινομενικά αντίθετες.

II) Νεοφιλελευθερισμός

Από πολλούς μελετητές ο νεοφιλελευθερισμός θεωρείται συνέχεια και μετεξέλιξη του οικονομικού φιλελευθερισμού. Άρχισε να διακρίνεται κατά τη δεκαετία του 1970 και αποδέχεται κατά βάση τις αρχές της φιλελεύθερης οικονομίας δίνοντας έμφαση στην τεχνοκρατική διάσταση του προγραμματισμού με την αρωγή της

τεχνολογίας και της ψηφιακής προόδου. Επαναδιατυπώνει, δίνοντάς της μεγαλύτερο βάρος, τη βασική αρχή του φιλελευθερισμού για περιορισμό του κράτους ώστε να δημιουργούνται οι προϋποθέσεις ελεύθερου ανταγωνισμού, αφθονίας αγαθών και ανετότερης συμμετοχής των κοινωνικών ομάδων στην κατανάλωση. Προβάλλει την αναγκαιότητα της σκληρής δημοσιονομικής πολιτικής μονεταριστικού τύπου. Παρόλο το προφανές κοινωνικό κόστος, διατυπώνεται η θέση πως οι πρόσκαιρες δυσχέρειες θα αντιμετωπισθούν μακροπρόθεσμα με αύξηση των επενδύσεων και της παραγωγής που συμβαδίζουν με την ανάκαμψη του ιδιωτικού τομέα (Μακρής Ν., 1989, *Εισαγωγικό Λεξικό Πολιτικών Όρων και Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1989, εκδ. Πολιτικά Θέματα/Ιρις, σελ. 263).

Ο νεοφιλελευθερισμός εξετάζει από τη βάση τους τα αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού, δίνοντας χώρο στο κράτος να διαμορφώσει και να εγγυηθεί το νομικό πλαίσιο στο οποίο θα εξελίσσεται το οικονομικό γίνεσθαι καθώς και την εξάλειψη των μονοπωλιακών καταστάσεων (Μπαμπινιώτης Γ., 2002 *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας, σελ. 1173).

Θεμελιωτής του μπορεί να θεωρηθεί ο Μίλτον Φρίντμαν (1912-2006), ένας από τους διασημότερους οικονομολόγους του 20^{ου} αιώνα με μεγάλη επιρροή. Περιέγραψε μία οικονομική θεωρία βασισμένη στη σταθεροποιητική οικονομική πολιτική, στην εξάλειψη του κρατικού χρέους και στην ελευθερία της αγοράς. Στάθηκε απέναντι στην οικονομική σχολή του Τζον Κέινς (1883-1946) και στην κοινωνική έκφανση του φιλελευθερισμού, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Η σημαντικότερη, ίσως, συμβολή του στη σύγχρονη οικονομική θεωρία αποτελεί η Θεωρία του Μονεταρισμού, στην οποία απομακρύνεται από την «αρχή του αντικρίσματος του κυκλοφορούντος χρήματος σε χρυσό» (*gold standard*), υιοθετώντας την άποψη ότι οι κυβερνήσεις με τις κεντρικές τους τράπεζες είναι εκείνες που πρέπει να ελέγχουν την κυκλοφορία του χρήματος. Πίστευε, ότι το χρήμα δεν είναι παρά ένα εργαλείο. Σε πολιτικό επίπεδο οι κυβερνήσεις της Μάργκαρετ Θάτσερ στο Ηνωμένο Βασίλειο (1979-1990) και του Ρόναλντ Ρέιγκαν

στις Η.Π.Α. (1980-1988) υιοθέτησαν πολιτικές του βασισμένες στον νεοφιλελευθερισμό, οι οποίες επέδρασαν καθοριστικά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Μάλιστα, ο Φρίντμαν διετέλεσε και σύμβουλος επί οικονομικών θεμάτων του προέδρου Ρέιγκαν.

Η προσήλωση του νεοφιλελευθερισμού στη διεκδίκηση της ατομικής οικονομικής ελευθερίας και της πρωτοκαθεδρίας των ελεύθερων αγορών, χωρίς να δίνει πλέον τόση σημασία στα πολιτικά δικαιώματα, τις ατομικές ελευθερίες και την ισότητα, έχει κάνει πολλούς να υποστηρίζουν πως δεν πρόκειται για ένα αυτοτελές πολιτικό ρεύμα, παρά κυρίως για μία οικονομική και δημοσιονομική θεωρία. Σε αυτή την έλλειψη κοινωνικής ευαισθησίας βασίζεται και η ισχυρότερη κριτική που δέχεται, υπό την έννοια ότι οι αρχές και οι εφαρμογές του οδηγούν σε κοινωνικοοικονομικά άδικες καταστάσεις. Στην ευρεία αυτή αντίληψη συνέβαλε και το γεγονός, ότι πολλά αυταρχικά και απολυταρχικά καθεστώτα παγκοσμίως υιοθέτησαν οικονομικές πολιτικές νεοφιλελεύθερων αποχρώσεων, ενώ παράλληλα διοικούσαν με σιδηρά πυγμή στο εσωτερικό της χώρας τους περιορίζοντας βασικές ατομικές ελευθερίες.

Η κυριότερη αιτία επιβράδυνσης της οικονομίας και κύριος εχθρός της είναι το κοινωνικό κράτος που αποτελεί τροχοπέδη της ανάπτυξης. Για τον νεοφιλελευθερισμό πρέπει να περιοριστεί στο ελάχιστο εί μη να εξαλειφθεί τελείως και να οδηγηθούμε στην ιδιωτικοποίηση των κοινωνικών υπηρεσιών. Οι πολίτες πρέπει να αγοράζουν τις κοινωνικές υπηρεσίες από την ελεύθερη αγορά όπως ακριβώς οποιοδήποτε καταναλωτικό προϊόν. Η οικονομία της αγοράς έχει ακόμα και σε αυτή την περίπτωση τον πρώτο λόγο. Συνεπικουρικά, μπορεί να δράσει το κίνημα του εθελοντισμού, το οποίο μπορεί να καλύψει κάποιες ανάγκες κοινωνικής προστασίας μέσα από ένα δίκτυο που θα βασίζεται στην οικογένεια και την φιλανθρωπική πρωτοβουλία (Σακελλαρόπουλος Θ., 1999 *Αναζητώντας το νέο Κοινωνικό Κράτος*, Αθήνα, εκδ. Κριτική σελ. 36). Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση αντιμετωπίζει το κράτος πρόνοιας ως ένα γραφειοκρατικό μηχανισμό, ανελαστικό,

δαπανηρό και αναποτελεσματικό, ο οποίος περιορίζει τις ατομικές ελευθερίες μετατρέποντας τους πολίτες σε εξαρτημένους θεατές. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αποθαρρύνονται από την επιδίωξη της ανέλιξής τους μέσω της εργασίας και της προσωπικής προόδου. Η ιδιωτική πρωτοβουλία μπορεί να επιτύχει αποτελεσματικότερη διαχείριση, καλύτερες και οικονομικότερες υπηρεσίες. Το κράτος μπορεί να έχει μόνο υποστηρικτικό ρόλο.

Όπως είναι κατανοητό, τα κύρια χαρακτηριστικά του νεοφιλελευθερισμού συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό με αυτά του οικονομικού φιλελευθερισμού. Τα σημεία στα οποία αυτές οι δύο οικονομικές προσεγγίσεις διακρίνονται μπορούν να επισημανθούν ως κάτωθι:

- Μέγιστη δυνατή συρρίκνωση του κράτους
- Κρατική λειτουργία υπό τη μορφή ιδιωτικής εταιρείας με όρους σύγχρονης διοίκησης (μάνατζμεντ)
- Περιορισμός του κοινωνικού κράτους στο ελάχιστο με μεταφορά των περισσότερων κοινωνικών υπηρεσιών στους ιδιώτες
- Περιστολή των δημοσίων δαπανών, ώστε να απαλειφθεί το δημόσιο χρέος
- Αποδυνάμωση των εργατικών σωματείων, των συνδικάτων και γενικότερα των συνδικαλιστικών φορέων
- Άρση των νομικών και τεχνικών εμποδίων για την επιχειρηματικότητα
- Δραστική μείωση της φορολογίας

Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση αναπτύχθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και έστω και αποσπασματικά, εφαρμόστηκε στη Μεγάλη Βρετανία και στις ΗΠΑ στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Κάποιες, όμως, από τις βασικές αρχές της βρίσκουν υποστηρικτές και στις μέρες μας και αποτελούν συστατικά στοιχεία της οικονομικής πολιτικής σε πολλές χώρες παγκοσμίως.

III) Κοινωνικός Φιλελευθερισμός

Στον αντίποδα του νεοφιλελευθερισμού μπορεί να τοποθετηθεί το ρεύμα του κοινωνικού φιλελευθερισμού. Για να αποφευχθεί η σύγχυση που οι δύο αυτές έννοιες δημιουργούν στον δημόσιο χώρο, χρειάζεται να ενταχθούν και στο θεωρητικό και ιστορικό πλαίσιο στο οποίο λειτουργούν. Ο φιλελευθερισμός από τον 19ο αιώνα ως σήμερα έχει πάρει και τη μορφή που προτείνει τη μη επέμβαση του κράτους στις αγορές, αλλά και τη μορφή ενός παρεμβατικού κράτους που προσπαθεί να ελέγξει τον άναρχο καπιταλισμό. Πρόκειται για μία προσέγγιση του φιλελευθερισμού με περισσότερο κοινωνικό πρόσωπο και με μεγαλύτερη ανοχή στο κράτος. Μπορεί να χαρακτηριστεί και ως ο «φιλελευθερισμός πρόνοιας» (Σκουλάς Γ., 1996, *Κοινωνικές Τάξεις και Κράτος*. Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σελ. 214).

Ο κοινωνικός φιλελευθερισμός επιδιώκει να εξισορροπήσει την ατομική ελευθερία και την κοινωνική δικαιοσύνη, μέσω ήπιας κρατικής παρέμβασης στην κοινωνία και στην οικονομία. Η κοινωνική δικαιοσύνη παίζει πρωταρχικό ρόλο επιδιώκοντας την κοινωνική ισότητα, την αλληλεγγύη, όσο και την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων (Καλότζερο Γ., 2016, *Πρώτο Μανιφέστο του Σοσιαλφιλελευθερισμού*, Αθήνα, εκδ. Πολιτειακό, σελ. 19). Μία κατάλληλη διατύπωση δίνεται από τον Αμερικανό φιλόσοφο Τζον Ρολς (1924-2002) και συνοψίζεται ως εξής:

«Το κάθε άτομο κατέχει απαραβίαστο δικαίωμα, που βασίζεται στη δικαιοσύνη, το οποίο ούτε η ευημερία του συνόλου της κοινωνίας δεν μπορεί να υπερβεί. Για το λόγο αυτό, η δικαιοσύνη αρνείται το ότι απώλεια της (οικονομικής) ελευθερίας κάποιων δικαιολογείται από ένα υψηλότερο κοινό καλό των άλλων».

Πολλοί φιλελεύθεροι διανοητές του 19^{ου} αιώνα άρχισαν να συνειδητοποιούν, ότι η ελεύθερη λειτουργία της αγοράς και οι οικονομικές σχέσεις χωρίς περιορισμούς

παράγουν μεν πλούτο και οδηγούν στην ανάπτυξη, αλλά αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι οδηγούν και στην ευημερία τα λαϊκά και τα εργατικά στρώματα (Βανδώρος Σ., 2015, *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, σελ. 36). Τα αδύναμα και ευάλωτα άτομα που αδυνατούν να αυτοσυντηρηθούν, πρέπει να τύχουν της κρατικής βοήθειας, ώστε να επανέλθουν στον κοινωνικό ιστό και να είναι και πάλι ικανά να κάνουν τις δικές τους επιλογές. Φυσικά, ο ρόλος του κράτους είναι επικουρικός, με μόνο στόχο την επαναδραστηριοποίηση του πολίτη ώστε να αναλάβει και πάλι μόνος του τις τύχες του και όχι να φροντίζει εκείνο γι' αυτόν στο διηνεκές. Σε εισοδηματικό επίπεδο γίνεται μια προσπάθεια άμβλυνσης των εισοδηματικών ανισοτήτων και προτείνεται μια αναδιανεμητική πολιτική, χωρίς βέβαια να αμφισβητείται ο κυρίαρχος ρόλος της αγοράς.

Ο Τζον Κέινς και η κρατική παρέμβαση

Η αναδιανομή μέρους των κερδών του κεφαλαίου στις κατώτερες τάξεις, με τη μορφή κοινωνικών ή άλλων παροχών, προκειμένου να αποφεύγεται η κοινωνική δυσαρέσκεια και οι αναταραχές διατυπώθηκε ως θεωρία πρώτα από τον Τζον Μείναρντ Κέινς (1833-1946). Η θεωρία αυτή, όπως προείπαμε, έχει εκ διαμέτρου αντίθετα χαρακτηριστικά από εκείνη του Μίλτον Φρίντμαν. Άλλωστε, κατά πολλούς, η σκέψη του Φρίντμαν προέκυψε ως καρπός της μελέτης ενάντια στον πυρήνα των κεϊνσιανών κυβερνητικών πολιτικών, αυτών που ο ίδιος αποκάλεσε «αφελή Κεϊνσιανισμό». Ο Κέινς, λοιπόν, πρότεινε την αύξηση των δημοσίων δαπανών ιδίως σε περιόδους κρίσεων, με σκοπό αυτές να λειτουργήσουν επικουρικά στην αύξηση της ζήτησης, η μείωση της οποίας υπό συγκεκριμένες συνθήκες μπορεί να οδηγήσει σε οικονομική ανισορροπία. Τέτοιες δαπάνες, μπορούν να είναι επιδόματα ανεργίας, επικουρικά επιδόματα, κρατικές ενισχύσεις σε μικρές επιχειρήσεις κ.ο.κ. Ως προς τη φορολογία, ο Κέινς αντιτίθεται στην αύξησή της (ως γνήσιος φιλελεύθερος) αλλά με τη λογική ότι στις περιόδους κρίσεων η άνοδος των ελλειμμάτων μπορεί να γίνει ανεκτή, αφού όταν η οικονομία επανέλθει σε αναπτυξιακούς ρυθμούς τα πλεονάσματα θα καλύψουν τα

προηγούμενα ελλείματα.

Η κύρια συμβολή του Κέινς στη θεμελίωση του κοινωνικού φιλελευθερισμού είναι ο ισχυρισμός, ότι υπάρχουν περιπτώσεις όπου η ελεύθερη αγορά θα έρθει σε μια κρίση από την οποία δεν μπορεί να ξεφύγει από μόνη της. Δουλεύοντας περισσότερο με τη διαίσθηση παρά με την τυπική μαθηματική λογική όπως οι νεοφιλελεύθεροι στοχαστές, ο Κέινς έδειξε ότι υπό προϋποθέσεις η οικονομία μπορεί να έρθει σε ένα μη επιθυμητό σημείο ισορροπίας, όπου συνυπάρχει η ψηλή ανεργία και το χαμηλό εισόδημα. Προκειμένου να αρθεί αυτό το αδιέξοδο το κράτος μπορεί και πρέπει να αναλάβει μέρος της οικονομικής δραστηριότητας και σε εξαιρετικές περιπτώσεις, να προωθεί δημόσια έργα και να παρουσιάζει υψηλά ελλείματα. Είναι γνωστή η έκφρασή του: *«To dig holes in the ground, paid for out of savings, will increase, not only employment, but the real national dividend of useful goods and services»* («Το να κάνουμε τρύπες στο έδαφος πληρώνοντάς τις από τις αποταμιεύσεις μας θα αυξήσει, όχι μόνο την απασχόληση, αλλά το πραγματικό εθνικό μέρισμα των χρήσιμων αγαθών και υπηρεσιών»). Φυσικά, πρόκειται για σχήμα καθ' υπερβολή, αλλά περιγράφει την κείνσιανή λογική.

Συνολικά ο Κέινς έλεγε, ότι η ανάπτυξη και η ευημερία μπορούν να διατηρηθούν μόνο μέσω ενός συστήματος διαχείρισης και ρύθμισης του καπιταλισμού με ανάθεση βασικών αρμοδιοτήτων στα χέρια του κράτους. Συνέβαλε αποφασιστικά σε μια φιλελεύθερη οικονομική προσέγγιση αλλά με κοινωνικό πρόσωπο και ενεργό ρόλο στο κράτος, στους τομείς της αντιμετώπισης της φτώχειας και της ανεργίας, με δημόσιες επενδύσεις και μέτρα προοδευτικής φορολογίας (Βανδώρος Σ., 2015, *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, σελ. 37).

Συνοπτικά τα ιδιαίτερα γνωρίσματα του κοινωνικού φιλελευθερισμού σε σχέση με τον κλασικό φιλελευθερισμό είναι:

- Περισσότερες αρμοδιότητες στο κράτος

- Ενίσχυση της κοινωνικής πρόνοιας με οικονομική βοήθεια και κίνητρα προς τους πολίτες
- Κοινωνική δικαιοσύνη
- Ανοχή στα δημοσιονομικά ελλείμματα, αλλά με προσωρινό χαρακτήρα και με γρήγορη επαναφορά της ισορροπίας
- Προστασία των εργασιακών δικαιωμάτων, πάντα στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς
- Εξάλειψη των κραυγαλέων μισθολογικών ανισοτήτων
- Προοδευτική φορολογία

Το ρεύμα του κοινωνικού φιλελευθερισμού επηρέασε έντονα τις πολιτικές κινήσεις της σοσιαλδημοκρατών και των φιλελεύθερων ιδίως στον 20^ο και 21^ο αιώνα. Ο συνδυασμός ελεύθερης οικονομίας και κοινωνικού κράτους γοήτευσε πολλούς, οι οποίοι θεώρησαν ότι ήταν το αποφασιστικό βήμα για την εύρεση της χρυσής τομής. Στην πράξη, όμως, οι βασικές του αρχές παρερμηνεύθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ως άλλοθι για εξυπηρέτηση πολιτικών συμφερόντων. Για παράδειγμα, ο δημοσιονομικός εκτροχιασμός πολλών κρατών παρουσιάστηκε ως εφαρμογή της προσωρινής ανοχής στα ελλείμματα ή η ενίσχυση του κοινωνικού κράτους στρεβλώθηκε και μετατράπηκε σε ασύδοτη παροχή επιδομάτων και σπατάλης των κοινωνικών παροχών.

Τρίτο Μέρος

Οι σχέσεις Σοσιαλδημοκρατίας και Φιλελευθερισμού

Φαινομενικά οι έννοιες της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού είναι αντίρροπες, ιδίως σε σχέση με την κυριαρχία της ελεύθερης αγοράς και με την εξέλιξη των οικονομικών και εργασιακών σχέσεων. Ο σοσιαλισμός σε πρώτη φάση επαγγελλόταν την ανατροπή των καπιταλιστικών σχέσεων, είτε με επαναστατικές μεθόδους είτε με συνεχείς και σωρευτικές μεταρρυθμίσεις, ενώ αργότερα με την σοσιαλδημοκρατική μορφή του, την ενεργό παρέμβαση του κράτους με στόχο την άρση ή τουλάχιστον την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και αδικιών. Έτσι επιχείρησε μία συστηματική μεταβίβαση όλο και περισσότερων πόρων και δυνατοτήτων προς τους κοινωνικά αδυνάτους. Αντιθέτως, ο φιλελευθερισμός ευνοούσε όχι μόνο τη συντήρηση αλλά και την ενίσχυση του ρόλου της ελεύθερης και ανεξέλεγκτης αγοράς σε όσο το δυνατόν περισσότερες εκφάνσεις του κοινωνικού γίνεσθαι, αρνούμενος την κρατική συμμετοχή (Τσουκαλάς Κ. Το Βήμα, 24 Νοεμβρίου 2008). Φιλελευθερισμός και σοσιαλισμός εμπνέονται από διαφορετικές αντιλήψεις της κοινωνίας και της πολιτικής δράσης.

Ωστόσο, επειδή αυτά τα δύο κινήματα ενσαρκώνουν ζωντανές παραδόσεις, οι ιδέες τους δεν είναι δόγματα καθορισμένα μια για πάντα και επομένως οι διαφορές τους δεν μπορούν να απομονωθούν σε αμετάβλητους και ανελαστικούς ορισμούς. Οι πρώτες προσπάθειες σύνδεσης σοσιαλισμού και φιλελευθερισμού αντιμετωπίστηκαν με μεγάλη επιφύλαξη ίσως και χλεύη. Αντιμετωπίστηκε ως μια αόριστη θεωρητική δυνατότητα πέρα από κάθε πολιτική πραγματικότητα. Παρόλο που κάποιοι φιλελεύθεροι στοχαστές υιοθέτησαν ιδέες σοσιαλιστών και το αντίστροφο, θεωρήθηκε ότι αυτές οι υποτιθέμενες συμμαχίες δεν οδήγησαν σε κάποια σύγκλιση ιδεωδών ή μέσων. Αληθεύει πράγματι πως, όταν σχηματίστηκαν

τα σοσιαλιστικά και τα φιλελεύθερα κόμματα, η σταδιακή πόλωση των ευρωπαϊκών πολιτικών συστημάτων τα εξανάγκασε να αυτοκαθοριστούν με αμοιβαία άρνηση τοποθετώντας, μάλλον αυθαίρετα, τον φιλελευθερισμό στη δεξιά (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 138). Ήδη από τις απαρχές της κριτικής στο σοσιαλισμό διαφάνηκαν, έστω και υπόγεια, τάσεις φιλελευθεροποίησης του. Ακόμη κι ο Πιερ Ζοζέφ Προυντόν (1809-1865) παρατήρησε ότι ο κομμουνισμός υποκαθιστά το άτομο με τον συλλογικό άνθρωπο σε κάθε κοινωνική λειτουργία (εκπαίδευση, οικονομία, οικογένεια κτλ.) και τον οδηγεί στην αντίθεσή του σε κάθε κοινωνική οργάνωση που υποβαθμίζει τον ρόλο της ατομικής ελευθερίας. Ήταν υπέρ της οικονομικής και κοινωνικής αυτονομίας απέναντι στο κράτος. Ο ίδιος έγραφε: «*Μου φαίνεται ότι λησμονάτε ένα ουσιώδες πράγμα. Αυτό που παράγει όλα τα καλά και τα κακά του κόσμου, ήτοι την ελευθερία. Θα είχατε βέβαια, απόλυτο δίκιο αν η ανθρωπότητα ήταν μοιραία και ακατανίκητα αλυσσοδεμένη από τους νόμους της, αλλά κάτι τέτοιο δε συμβαίνει*» (Proudhon, *Correspondances*, III, 18 Μαΐου 1851).

Ι) Συγκλίσεις και διαφορές

Ως παράλληλα αλλά και αλληλεπιδρώντα ρεύματα η σοσιαλδημοκρατία και ο φιλελευθερισμός παρουσιάζουν κοινά σημεία και διαφορές.

Κοινά σημεία

Η σχέση αυτή αλληλεπίδρασης διατυπώθηκε χαρακτηριστικά από τον Ιταλό πολιτικό και δημοσιογράφο Κάρλο Ροσέλι (1899-1937), ο οποίος έγραψε: «*Το σοσιαλιστικό κίνημα είναι ο αληθινός κληρονόμος του φιλελευθερισμού, ο φορέας αυτής της δυναμικής αντίληψης για την ελευθερία που πραγματοποιείται στη δραματική κίνηση της ιστορίας. Φιλελευθερισμός και σοσιαλισμός αντί να έρχονται σε σύγκρουση, μια ανούσια αντιπαράθεση, συνδέονται με στενούς δεσμούς. Ο*

φιλελευθερισμός είναι η ιδεατή δύναμη που εμπνέει, ο σοσιαλισμός η πρακτική δύναμη που υλοποιεί» (Ροσέλι Κ., 2013, Φιλελεύθερος Σοσιαλισμός, Αθήνα, εκδ. Πόλις).

Ιδίως με την πάροδο των ετών και την εξέλιξη των ιδεολογιών σοσιαλδημοκρατίας και φιλελευθερισμού τα κοινά τους σημεία γίνονται ολοένα και περισσότερα. Από τη σοσιαλδημοκρατία του Μπέρνσταϊν μέχρι αυτή του Μπραντ, ή του Σρέντερ η απόσταση είναι τεράστια και επιρροές άλλων τάσεων σημαντικές. Σε πολλούς σοσιαλιστές διανοητές υπάρχει η βούληση να συμμαχήσει ο σοσιαλισμός με την προώθηση της ελευθερίας και να δείξει συγκεκριμένα σε τι θα μπορούσε να αντιστοιχεί -μέσα σε σοσιαλιστικό πλαίσιο- ο φιλελεύθερος ορισμός της χειραφέτησης του ατόμου και της κοινωνίας. Δεν ενδιαφέρει μόνο η απλή θεωρητική δυνατότητα του συμβιβασμού του φιλελευθερισμού με τον σοσιαλισμό, αλλά αναζητάται η κοινή πορεία. Παραμένει ακόμα και σήμερα ένας ζωντανός και γόνιμος προσανατολισμός για τον σοσιαλισμό (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 174).

Ένα πρώτο βασικό κοινό σημείο είναι η πίστη στη δύναμη των πολιτών και στη μεταξύ τους ισότητα. Αυτή καθίσταται αναγκαία για να συμβάλει στην διατήρηση της ποικιλομορφίας των σύγχρονων κοινωνιών ως αποτέλεσμα της ατομικής αυτενέργειας. Στη σοσιαλδημοκρατία η ισότητα αντιμετωπίζεται ως «*συμπερίληψη*», δηλαδή αφορά στην ιδιότητα του πολίτη, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που αυτός έχει, τις ευκαιρίες που του δίνονται καθώς και τη συμμετοχή του στη δημόσια σφαίρα. (Γκίντενς Α., 1988, *Ο Τρίτος Δρόμος*, Αθήνα, εκδ. Πόλις σελ. 47). Οι άνθρωποι και όχι ο τόπος, οι πολίτες και όχι το φυσικό και τεχνητό περιβάλλον έχουν προτεραιότητα. Συνεπώς, όλοι μπορούν να επιτύχουν αν έχουν ίσα δικαιώματα και ευκαιρίες.

Άλλο κοινό χαρακτηριστικό είναι η εμπιστοσύνη στον άνθρωπο και στην αυτονομία του. Η σύγχρονη σοσιαλιστική αντίληψη υπαγορεύει την προάσπιση της ελευθερίας και της ανθρώπινης δράσης. Για την ακρίβεια αποτελεί, πλέον, ένα από τα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς της. Όπως και ο φιλελευθερισμός πρεσβεύει, δεν μπορούμε να βασιστούμε στην αυταπάτη ότι μπορεί να αλλάξει η ανθρώπινη φύση. Όπως σημειώνει επικριτικά ο Γάλλος σοσιαλιστής Πιερ Λερού (1797-1871): *«ο άνθρωπος δεν είναι πια ένα ελεύθερο και αυθόρμητο ον, είναι ένα όργανο που υπακούει άβουλα, ή, υπνωτισμένο, ανταποκρίνεται μηχανικά στη δράση, όπως ο ίσκιος ακολουθεί το σώμα»* (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 228). Έτσι, η αρχή της αυτονομίας του ατόμου είναι πρωταρχική προκειμένου ο καθένας να μπορέσει να εκφράσει τις διαφορετικές ιδιότητές του, σεβόμενος παράλληλα τις ιδιότητες των άλλων. Αποτελεί τη δικλείδα ασφαλείας για την προστασία του πολίτη από την αυθαιρεσία της εξουσίας και για τον σεβασμό από πλευράς του κράτους της ιδιωτικής σφαίρας του. Γίνεται έτσι προαπαιτούμενο για την ισότιμη συμμετοχή όλων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Ίσως το σημαντικότερο σημείο στο οποίο η σύγχρονη σοσιαλδημοκρατία και ο φιλελευθερισμός συγκλίνουν είναι ο τομέας της οικονομικής δραστηριότητας. Προκρίνεται η λεγόμενη «μεικτή οικονομία» όπου κράτος και ιδιώτες συνυπάρχουν και συλλειτουργούν. Ο σοσιαλισμός κατανόησε σταδιακά τη σημασία της ελεύθερης διακίνησης αγαθών και εμπορευμάτων, ενώ οι φιλελεύθεροι αποδέχτηκαν ότι είναι αναγκαία η θέσπιση και η λειτουργία κανόνων που ελέγχονται από κρατικούς φορείς. Εγγύηση και προϋπόθεση της ελευθερίας είναι η ιδιοκτησία, διότι χωρίς αυτή η διεκδίκηση της ελευθερίας στερείται νοήματος. Φιλελεύθεροι και σοσιαλδημοκράτες αντιτίθενται σε κάθε προοπτική κοινωνικοποίησης των ιδιοκτησιών. Η οπτική αυτή προέρχεται κυρίως από τον φιλελευθερισμό και πηγάζει αφενός από ένα πολιτικό επιχείρημα: αν εφαρμοστεί αυτή η κοινωνικοποίηση θα δημιουργήσει αναπόδραστα ένα τυραννικό κράτος, δευτερευόντως από ένα κοινωνικό επιχείρημα: η υποτιθέμενη ισότητα θα

επιβληθεί στα πρόσωπα από τα έξω και δεν θα αντιστοιχεί σε κάποια μορφή κοινωνικής υπευθυνότητας και τέλος από ένα ηθικό επιχείρημα: οι συγκεκριμένες συνθήκες που επιτρέπουν την ανάπτυξη του προσώπου και την προώθησή του στην αυτονομία θα καταργούνται ταυτόχρονα με την ιδιοκτησία (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 256-257). Η μεικτή αυτή οικονομία, όπου ο πολίτης, προστατευόμενος από το κράτος, έχει την ελευθερία να δραστηριοποιηθεί οικονομικά και να προοδεύσει, αποτελεί εχέγγυο και για τον περιορισμό των ταξικών στεγανών, κάτι που αποτελεί στόχο και των δυο ιδεολογιών.

Η εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη φύση και την ισότητα όλων σε συνδυασμό με την απελευθέρωση της οικονομίας οδηγούν στη διαπίστωση ακόμα μίας κοινής αντίληψης σοσιαλδημοκρατών και φιλελεύθερων. Είναι ισχυρό και στους δύο το αίσθημα της αλληλεγγύης και της αλληλοβοήθειας. Είναι χρέος των ισχυρότερων να βοηθούν τους πιο αδύναμους και να τους δίνουν τη δυνατότητα της ατομικής προόδου, χωρίς αυτό βέβαια, να σημαίνει άκριτη υιοθέτηση όλων των απαιτήσεων από τη μεριά των αδύναμων. Διεξοδικότερη παρουσίαση αυτού έγινε και πρωτίτερα. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα προσπάθειας εδραίωσης αυτής της αλληλεγγύης μπορεί να θεωρηθεί το όραμα, η ίδρυση και η λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κατά πολλούς η εδραίωσή της θεωρείται επίτευγμα των σοσιαλδημοκρατικών και των φιλελεύθερων πολιτικών σχηματισμών στην Ευρώπη και στην ευελιξία που αυτές έδειξαν προκειμένου το μοντέλο αυτό κοινωνικής αλληλεγγύης να λειτουργήσει. Παρόλες τις δυσλειτουργίες της, τις αγκυλώσεις της, το γραφειοκρατικό της χαρακτήρα και τις -ενίοτε- εμφανείς ανισότητές της, καταρχήν η Ευρωπαϊκή Ένωση υπάρχει για να σηματοδοτεί τη σχέση μεταξύ αμοιβαίας υλικής και ηθικής υποστήριξης μεταξύ των δυνατών και των αδύναμων. Η αλληλεγγύη μεταξύ των πλουσιότερων και των φτωχότερων περιφερειών και κρατών-μελών αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Αποδείχτηκε, ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι η πιο αποτελεσματική φόρμουλα ώστε να εξαφανιστούν οι αποκλίσεις στην ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ηπείρου

(Βέρχοφσταντ Γ., 2006, *Οι Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης. Μανιφέστο για μια Νέα Ευρώπη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σελ. 85). Παρότι για τους νεότερους πολίτες των χωρών που απαρτίζουν την Ευρωπαϊκή Ένωση, η ύπαρξή της δεν φαντάζει σημαντική, εντούτοις ποτέ άλλοτε μια διεθνής συνεργασία δεν πέτυχε τόσα πολλά σε κοινωνικό και ταξικό επίπεδο. Σε κάποιο βαθμό μπορεί να υποστηριχθεί ότι πέτυχε την απεμπόληση των μεγάλων κοινωνικών αδικιών και την άμβλυνση των οικονομικών ανισοτήτων. Συνέβαλε στην απελευθέρωση των Ευρωπαίων πολιτών οικοδομώντας μια πολιτική Ευρώπη με κοινοτικό, αν όχι ομοσπονδιακό, χαρακτήρα. Θα τολμούσε κάποιος να αναρωτηθεί αν η Ευρωπαϊκή Ένωση πέτυχε την προσέγγιση της εξίσωσης των λαών που είχε οραματιστεί η Σοβιετική Ένωση. Φυσικά, τηρουμένων των αναλογιών και σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Όχι τόσο πολιτισμικό, ηθικό και εκπαιδευτικό.

Η εκπαιδευτική διαδικασία είναι ακόμα ένας τομέας που ο φιλελευθερισμός και η σοσιαλδημοκρατία βρίσκουν κοινό έδαφος. Η σωστή και γόνιμη εκπαίδευση των νέων πολιτών θεωρείται πρωταρχικός στόχος. Κεντρικός μοχλός για την επίτευξη μίας κοινωνίας που βρίσκει δρόμους να ξεπεράσει τις επιπτώσεις του παγκόσμιου ανταγωνισμού και της απόλυτης κυριαρχίας της αγοράς είναι η εκπαίδευση, η διάδοση της γνώσης, η κοινωνία της γνώσης. Οι μορφωμένοι πολίτες είναι σε θέση να αντιμετωπίζουν τις νέες εξελίξεις χωρίς ανασφάλεια, να προσαρμόζονται και να συμβάλλουν στην κοινωνική πρόοδο (Σημίτης Κ., 2005, *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, Αθήνα, εκδ. Πόλις,, σελ. 563). Δίνεται έμφαση στην έρευνα, στην εφαρμογή νέων τεχνολογιών και στην αξιοποίηση της πληροφορικής, αυτό που γενικότερα μπορεί να οριστεί ως Τεχνολογία της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας Βέρχοφσταντ Γ., 2006, *Οι Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης. Μανιφέστο για μια Νέα Ευρώπη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σελ. 72).

Συνολικά, τα βασικά σημεία στα οποία συγκλίνει η οπτική της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού μπορούν να διαπιστωθούν ως εξής:

- Ισότητα μεταξύ των πολιτών και των κοινωνικών τάξεων
- Ισονομία
- Εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη δημιουργία
- Αυτονομία και αυτενέργεια
- Μεικτή οικονομία
- Πίστη στη λειτουργία του ανταγωνισμού
- Αναγνώριση της ανάγκης για ατομική ιδιοκτησία
- Αλληλεγγύη
- Διάχυση και πολλαπλασιασμός της γνώσης
- Εμπιστοσύνη στις νέες τεχνολογίες και την πληροφορική
- Πίστη στο ρόλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης με παράλληλο εκσυγχρονισμό του κοινωνικού της μοντέλου
- Διεθνής συντονισμός μεταξύ των κρατών

Διαφορές

Παρότι όμορες, οι ιδεολογικές προσεγγίσεις της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού παρουσιάζουν και διακριτές διαφορές. Ιδίως όταν εξετάζουμε τον φιλελευθερισμό από την οικονομική σκοπιά του.

Όπως είναι κατανοητό, η κύρια αντίθεσή τους αφορά στην προσέγγιση της οικονομίας, τη λειτουργία της και το βαθμό της κυριαρχίας της αγοράς. Όπως διαπιστώσαμε και πρωτίτερα, η σοσιαλδημοκρατία προσεγγίζει το ρόλο του κράτους και του ελέγχου που ασκεί στην οικονομική δραστηριότητα από πιο επιτελική σκοπιά, σε αντίθεση με τον φιλελευθερισμό που διατηρεί γι' αυτό πιο περιορισμένο ρόλο. Η σοσιαλδημοκρατική πολιτική οπτική διακρίνει την έννοια της παγκοσμιοποίησης από τον «άκριτο ενστερνισμό της ελευθερίας του εμπορίου». Η ελεύθερη διακίνηση αγαθών και υπηρεσιών θα πρέπει να σταθμίζεται πάντα με τις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης (Γκίντενς Α., 1988, *Ο Τρίτος*

Δρόμος, Αθήνα, εκδ. Πόλις σελ. 94). Στην προαναφερθείσα, δηλαδή, μεικρή οικονομία το δημόσιο συμφέρον παίζει μεγαλύτερο ρόλο από το προσωπικό ή το επιχειρηματικό κέρδος. Ευθύνη του κράτους δεν είναι να υπηρετεί το κεφάλαιο, αλλά να δρα ως διαιτητής ανάμεσα στο ίδιο αυτό κεφάλαιο και τον εργαζόμενο. Σε κάθε περίπτωση, όμως, αυτό δε σημαίνει την επαναφορά της λογικής της κολεκτίβας και της κρατικοποίησης της οικονομίας που προωθούσαν οι πρώιμοι σοσιαλιστές. Τα μέσα παραγωγής αποδίδονται στην κοινωνία ως σύνολο και όχι στα πρόσωπα ως ιδιώτες ή στο κράτος. Η κοινωνικοποίηση αυτή της οικονομίας πρέπει να έχει αυτόνομο χαρακτήρα και να διοικείται από την πρωτοβουλία των παραγωγών και των εκπροσώπων τους και όχι αποκλειστικά από τους επιχειρηματίες όπως ευαγγελίζεται ο φιλελευθερισμός (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 214-215).

Συνεκδοχικά, διαφορετική προσέγγιση έχει η σοσιαλδημοκρατία και ο φιλελευθερισμός αναφορικά με το κοινωνικό κράτος, την έκτασή του και τη λειτουργία του. Οι σοσιαλδημοκράτες θεωρούν την κρατική εξουσία ως τον αποκλειστικό φορέα των αρχών της ισότητας και της αλληλεγγύης, και είναι βασικός ρόλος του κράτους να τις διαχέει στην κοινωνία δημιουργώντας ένα πέπλο προστασίας. Όπως διαπιστώσαμε κατά τη μελέτη των βασικών αρχών του σοσιαλισμού και μετέπειτα της σοσιαλδημοκρατίας, η δημιουργία και η ενίσχυση του κράτους πρόνοιας είναι πρωταρχικής σημασίας. Είναι ευθύνη του κράτους να παρέχει τα βασικά κοινωνικά αγαθά στους πολίτες του (υγεία, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση) με το μικρότερο δυνατό γι' αυτούς κόστος. Ακόμα κι αν δεν υιοθετεί την ακραία νεοφιλελεύθερη θέση περί πλήρους ιδιωτικοποίησής του, ο φιλελευθερισμός αντιτίθεται στη σοσιαλδημοκρατική θεώρηση, κυρίως ως προς την έκτασή του και κυρίως ως προς τη χρηματοδότησή του. Οι διογκωμένες ασφαλιστικές εισφορές που καταβάλλονται από τους επιχειρηματίες για τη λειτουργία και τη διατήρηση ενός εκτεταμένου κοινωνικού κράτους, γίνονται αντιληπτές ως λεηλασία εις βάρος των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας. Ο

δε εκτεταμένος αυτός όγκος του αναπόφευκτα θα οδηγήσει και σε ανεπιθύμητο γραφειοκρατικό χάος. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα που επικρίνεται σφοδρά από τους φιλελεύθερους είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, όπου οι αλληλοκαλυπτόμενες υπηρεσίες οδηγούν σε δαιδαλώδεις διαδικασίες και αποτελούν τροχοπέδη για τη λειτουργία της (Βέρχοφσταντ Γ., 2006, *Οι Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης. Μανιφέστο για μια Νέα Ευρώπη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σελ. 77).

Διακριτή θέση έχουν οι φιλελεύθεροι και οι σοσιαλδημοκράτες σχετικά με την ατομική ελευθερία. Ενώ και οι δύο ασπάζονται το δικαίωμα του ανθρώπου να σκέφτεται και να δρα ελεύθερα, εντούτοις υπάρχει διαφορά στην οριοθέτηση αυτής της ελευθερίας. Για τους σοσιαλδημοκράτες, η ελευθερία του καθενός αυξάνεται ανάλογα με τον τρόπο που κατανέμεται και πραγματώνεται η ελευθερία των άλλων, ή ακόμη ανάλογα με το τρόπο που τα μέλη της κοινωνίας είναι ελεύθερα από κοινού. Δηλαδή, τα όρια της ελευθερίας του καθενός περιορίζονται αυτόματα από τα όρια της ελευθερίας του άλλου. Αυτή την πεποίθηση τη θεμελιώνουν σε επιχειρήματα που σχετίζονται με τη σταθερότητα της κοινωνικής συνοχής και την αναγκαιότητα μίας ισορροπημένης κοινωνίας που επιτρέπει την αποφυγή ακροτήτων (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 261). Η κρίση του ατόμου είναι κυρίαρχη και η αυτονομία της ολική και κανείς δεν έχει την εξουσία να παρέμβει στις προτιμήσεις, στις απόψεις και στα συμφέροντά του στο μέτρο που η αυτά της δε βλάπτουν την ελευθερία των άλλων. Παράλληλα, όση αξία κι αν έχει η ατομικότητα, ο καθένας μπορεί να δράσει πιο αποτελεσματικά στα πλαίσια συλλογικότητας και κοινών προσπάθειών. Στον αντίποδα οι φιλελεύθεροι υποστηρίζουν ότι η ατομική ελευθερία είναι απεριόριστη και προσεγγίζει την έννοια του ατομικισμού, της ατομοκρατίας. Το συμφέρον του ατόμου οφείλει να προηγείται του κράτους ή μιας κοινωνικής ομάδας και υπό μία έννοια θεοποιείται.

Τέλος, διαφορετικά προσεγγίζουν οι σοσιαλδημοκράτες και οι φιλελεύθεροι το

ζήτημα του περιβάλλοντος. Για τους πρώτους είναι ζωτικής σημασίας η περιβαλλοντική προστασία και η οικολογική προσέγγιση της πολιτικής. Ο παράγοντας αυτός πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ως παράμετρος της οικονομικής δραστηριότητας και εάν αυτό κρίνεται αναγκαίο να την περιορίζει. Δεν είναι τυχαίο, ότι στην ψήφιση και την τήρηση των περισσότερων διεθνών συνθηκών προστασίας του περιβάλλοντος, έχουν πρωτοστατήσει πολιτικοί αυτού του πολιτικού προσανατολισμού. Οι φιλελεύθεροι, μολονότι δεν αρνούνται την ανάγκη οικολογικής ισορροπίας, τη βάζουν σε δεύτερη μοίρα μην αποδίδοντάς της υψηλή προτεραιότητα. Υποστηρίζεται, ότι επιβάλλοντας περιορισμούς στους ρύπους για παράδειγμα, πλήττεται η ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων με συνέπεια την επιβράδυνση της οικονομίας και τον κίνδυνο υφεσιακών φαινομένων (Βέρχοφσταντ Γ., 2006, *Οι Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης. Μανιφέστο για μια Νέα Ευρώπη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σελ. 72).

Συνοπτικά, σοσιαλδημοκρατία και φιλελευθερισμός διαφοροποιούνται ως προς:

- Την επιχειρηματική δραστηριότητα
- Τον ρόλο του κράτους στον συντονισμό τα οικονομίας
- Την έκταση και τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους
- Τις πηγές χρηματοδότησής του
- Τα όρια της οικονομικής ελευθερίας
- Τα όρια της ατομικής ελευθερίας
- Τη σημασία της προστασίας του περιβάλλοντος

II) Μία προσπάθεια σύνθεσης: ο Σοσιαλφιλελευθερισμός

Παρόλο που ιστορικά η φιλελεύθερη και η σοσιαλιστική παράδοση βρέθηκαν συχνά σε σύγκρουση μάλλον παρά σε συμμαχία, η διαπίστωση ότι μπορούν να βρουν κοινούς τόπους, οδήγησε πολλούς διανοητές στην προσπάθεια σύνθεσής

τους σε μια κοινή πολιτική και οικονομική θεωρία. Ήδη από τον 19^ο αιώνα στη Γαλλία υπήρξε προβληματισμός μεταξύ των Γάλλων σοσιαλιστών και αναζήτηση μιας πιο φιλελεύθερης προσέγγισης του σοσιαλισμού με μερική ανεξαρτησία των οικονομικών και των κοινωνικών δραστηριοτήτων από κράτος και μεγαλύτερη αυτονομία των πολιτών. Αναζήτησαν μία πορεία εναλλακτική προς τον κρατικό σοσιαλισμό, ο οποίος πρεσβεύει ότι η πολιτική μεταρρύθμιση καθορίζει την κοινωνική και ότι αυτή εξαρτάται πρωτίστως από τις κρατικές πρωτοβουλίες (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 164).

Αργότερα, ήταν οι Ιταλοί διανοητές που προσπάθησαν να συγκεράσουν τις δύο οπτικές και να τις ορίσουν πιο οργανωμένα. Πρώτος το αποπειράθηκε ο Κάρλο Ροσέλι (1899-1937) που έκανε λόγο για τον «φιλελεύθερο σοσιαλισμό». Υποστήριξε ότι, αν πράγματι θεωρήσουμε ότι το θεμελιώδες πρόβλημα της ανθρώπινης ιστορίας είναι το πρόβλημα της ελευθερίας (πρόβλημα που το έθεσε πρώτος ο φιλελευθερισμός ως φιλοσοφία της ελευθερίας), ο σοσιαλισμός είναι ο κληρονόμος του φιλελευθερισμού, με την έννοια ότι είναι εκείνο το ιστορικό κίνημα που επιδιώκει να παραμερίσει τα κοινωνικά εμπόδια προς στην ελευθερία. Αυτός ο σοσιαλισμός, έγραφε ο Ροσέλι, καταγόταν από τις αξίες που εξέφρασε ο φιλελευθερισμός, επειδή όπως και ο φιλελευθερισμός έτσι και αυτός γεννήθηκε ως βούληση αντίστασης στην αυθαιρεσία απολυταρχικών εξουσιών και σε κάθε πειρασμό μονοπώλησης της εξουσίας. Όποιος θέλει να προχωρήσει ως τα θεμέλια της ιδέας της δικαιοσύνης συναντά την ελευθερία, επειδή συναντά την αξία του προσώπου. «Επιθυμώ μόνο να επαναφέρω το σοσιαλιστικό κίνημα στις αφετηριακές του αρχές, στις ιστορικές και ψυχολογικές του ρίζες και να καταδείξω ότι ο σοσιαλισμός, σε τελική ανάλυση, είναι μια φιλοσοφία της ελευθερίας» έγραφε. Η θεωρία του ήταν ο συνδυασμός του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού εκλαμβάνοντας τον πρώτο ως μέθοδο και τον δεύτερο ως στόχο.

Ως συνεχιστής του Ροσέλι, μπορεί να θεωρηθεί ο Γκουίντο Καλότζερο (1904-1986)

που πρώτος έκανε πιο χειροπιαστή τη βούληση ενός ενδιάμεσου δρόμου ανάμεσα στον σοσιαλισμό και τον ορθόδοξο φιλελευθερισμό και την περιέγραψε για πρώτη φορά αναλυτικά στο «Πρώτο μανιφέστο του σοσιαλφιλελευθερισμού» το 1940. Ενώ ο προκάτοχός του βλέπει το θέμα κυρίως από οικονομική άποψη, καταδεικνύοντας τα πλεονεκτήματα της σοσιαλιστικής σύνθεσης της οικονομίας, δηλαδή ένα σύστημα παραγωγής που βασίζεται τόσο στην ατομική πρωτοβουλία όσο και σε ένα δίκτυο πολλαπλών συνεταιρισμών, ο Καλότζερο πρότεινε την ανανέωση και την ευρύτερη διάδοση του φιλελευθερισμού, συνδυάζοντας την ανάγκη για ελευθερία με την ανάγκη για κοινωνική δικαιοσύνη. Έτσι υπερκέρασε την μονομερή οικονομική σκοπιά και προσέγγισε το πρόβλημα της σύνθεσης της πολιτικής ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης συνολικότερα. Ο ίδιος στην επανέκδοση του έργου του το 1945 έγραφε, πως ο σοσιαλφιλελευθερισμός ήταν *«ένα κίνημα γνώμης, μια οργάνωση για την προπαγάνδα και την αποσαφήνιση των ιδεών»* (Καλότζερο Γ., 2016, *Πρώτο Μανιφέστο του Σοσιαλφιλελευθερισμού*, Αθήνα, εκδ. Πολιτειακό, σελ. 6). Προσπάθησε να προσφέρει μία κοινή βάση κατανόησης για όσους δέχονται τον βασικό κανόνα της ισότητας και της ελευθερίας και να συμβάλει στη δημιουργία ενός μετώπου ελευθερίας όπου θα μπορούν να συνενυρεθούν όλοι όσοι πρεσβεύουν τις συνταγματικές ελευθερίες και την ανάγκη ορθής λειτουργίας των θεσμών που θα οδηγήσει και στην εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατίας.

Οι προαναφερθέντες Ιταλοί πολιτικοί στοχαστές, μαζί με άλλους αντίστοιχους ευρωπαίους -κυρίως- συναδέλφους τους, έδωσαν σάρκα και οστά στο πολιτικοϊδεολογικό ρεύμα του σοσιαλφιλελευθερισμού, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη φιλοσοφική και πολιτική σκηνή του 20^{ού} και 21^{ου} αιώνα, με διακριτά χαρακτηριστικά.

Πρωταρχικό του γνώρισμα ήταν η αντίληψη που είχε για την οικονομική δραστηριότητα. Όπως είδαμε και νωρίτερα, άρχισε να τίθεται σε αμφισβήτηση η κρατικοποιημένη οικονομία και η κολεκτιβιστική μορφή της. Άρχισε να εξετάζεται

το πώς μπορεί να διασφαλιστεί το συλλογικό συμφέρον αφήνοντας ελεύθερη την ατομική πρωτοβουλία να δράσει σε συνδυασμό με τις δημόσιες επενδύσεις. Σε παραγωγικό επίπεδο ο σοσιαλφιλελευθερισμός ασπάζεται τη μεγάλη αγροτική και βιομηχανική ιδιοκτησία, αλλά υπό τη σκέπη ενός συστήματος συλλογικής ιδιοκτησίας και διοίκησης που θα βασίζεται στη σταδιακή άνοδο του εκπαιδευτικού και τεχνικού επιπέδου των εργαζομένων (Καλότζερο Γ., 2016, *Πρώτο Μανιφέστο του Σοσιαλφιλελευθερισμού*, Αθήνα, εκδ. Πολιτειακό, σελ. 13). Ως προς τη φορολογία, αυτή πρέπει να είναι κατά το δυνατό περιορισμένη και τα έσοδά της να επιστρέφουν στην κοινωνία υπό την μορφή παροχών. Το σημαντικότερο είναι να έχει προοδευτική μορφή, να αυξάνεται δηλαδή, όσο αυξάνεται και το εισόδημα του φορολογούμενου. Αυτό μάλιστα πρέπει να ισχύει και για τη φορολογία εισοδήματος και για τον φόρο κληρονομίας. Η γενικότερη οικονομική φιλοσοφία του σοσιαλφιλελευθερισμού ενθαρρύνει την προσωπική πρόοδο και προκρίνει την απόκτηση και την αναζήτηση του ατομικού πλουτισμού, αρκεί αυτός να μην είναι υπερβολικός και να αναλογεί στην εργασία του πολίτη. Το ζητούμενο, δηλαδή, δεν πρέπει να είναι απλώς η ανακατανομή του πλούτου, αλλά η ριζική μεταρρύθμιση όλης της λειτουργίας της οικονομίας.

Οι όροι της οικονομικής δραστηριότητας επηρεάζουν άμεσα και τη μορφή που έχει το κοινωνικό κράτος και μέχρι ποιο σημείο πρέπει να εκτείνεται. Οι σοσιαλφιλελεύθεροι επειδή διαπίστωσαν ότι η ανεξέλεγκτη οικονομική ελευθερία μπορεί να προκαλέσει ανυπόφορες κοινωνικές καταστάσεις, αναζήτησαν τον τρόπο με τον οποίο το κράτος μπορεί να βοηθήσει τους πολίτες χωρίς να βλάψει την αυτονομία τους και χωρίς να τους καταστήσει κοινωνικά ανεύθυνους. Με ποιο τρόπο το κράτος μπορεί να αναλάβει την πρωτοβουλία για κοινωνική πολιτική που θα εγγυάται σε καθέναν αξιοπρεπείς βιοτικές συνθήκες και μέσα για να ασκήσει την ικανότητά του για δράση. Ως λύση προκρίνεται η θέσπιση εθελοντικών συλλόγων ή συλλογικών δραστηριοτήτων εν μέρει μέσα στους κόλπους της κοινωνίας των πολιτών (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 251).

Απαραίτητο είναι ακόμη να αναθεωρηθούν τα μοντέλα πρόνοιας και να δώσουν τη θέση τους σε πιο ευέλικτες μορφές, οι οποίες θα βοηθούν τους πολίτες να αναλαμβάνουν δράση με υπευθυνότητα και να αναγνωρίζουν τις υποχρεώσεις που έχουν απέναντι στο κοινωνικό σύνολο. Συνεπώς, πρέπει να συνδυαστούν τόσο η οικονομική βοήθεια όσο και η ψυχολογική υποστήριξη, ώστε να δημιουργηθεί το κατάλληλο μείγμα που θα οδηγήσει τελικά τους πολίτες στην ευημερία. Το κράτος πρέπει να έχει ως στόχο του την επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο παρά την ευθεία παροχή οικονομικών μέσων συντήρησης (Γκίντενς Α., 1988, *Ο Τρίτος Δρόμος*, Αθήνα, εκδ. Πόλις σελ. 164).

Ακόμη ένας σημαντικός τομέας στον οποίο ο σοσιαλφιλελευθερισμός φιλοδοξεί να αφήσει το στίγμα του είναι το πεδίο της λειτουργίας του κράτους δικαίου, της θρησκείας, του εκδημοκρατισμού της κοινωνίας και της δικαιοσύνης. Δεν αρκεί η διαπίστωση ότι ο σοσιαλισμός είναι πιο ηθικός από τα άλλα ιδεολογικά ρεύματα ή ο φιλελευθερισμός πιο ανεκτικός. Κρίνεται απαραίτητο να γίνει σαφής η άρνηση του δογματισμού που διακρίνει τον κλασικό μαρξιστικό οικονομισμό και αντίστοιχα τη θρησκεία, τον χριστιανισμό εν προκειμένω. Οι ανθρώπινες ιδέες και δράσεις πρέπει να γίνουν το επίκεντρο. Δεν απορρίπτεται η πίστη στον θεό, αλλά η ανεξιθρησκία και η πλήρης θρησκευτική ελευθερία είναι αδήριτη ανάγκη. Το κράτος οφείλει να εμφανίζεται αγνωστικιστικό ως προς τη θρησκεία αλλά σαφές ως προς την ηθική. Στηρίζοντας με τη θέλησή μας τους νόμους, πρέπει να έχουμε μόνο μια σταθερή θρησκεία: τη θρησκεία της ελευθερίας. Και αυτή η θρησκεία θα είναι ο θεματοφύλακας του φιλελεύθερου κράτους (Καλότζερο Γ., 2016, *Πρώτο Μανιφέστο του Σοσιαλφιλελευθερισμού*, Αθήνα, εκδ. Πολιτειακό, σελ. 15). Αυτή την αντίληψη υποστηρίζει και δικαιολογεί τόσο ο σοσιαλισμός στην ανάγκη του για δικαιοσύνη, όσο και ο φιλελευθερισμός. Όπως είναι κατανοητό, η προάσπιση της δημοκρατίας είναι αδιαπραγμάτευτη. Στα πλαίσια της συνταγματικής κατοχύρωσης της ελευθερίας έκφρασης και αντιπροσώπευσης, η ύπαρξη και ορθή λειτουργία των κομμάτων είναι υποχρεωτική, εφόσον αυτά σέβονται τις βασικές έννοιες του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας. Είναι αυτονόητο, ότι δεν επιτρέπεται η

λειτουργία κομμάτων που έχουν την πρόθεση να εξαλείψουν μελλοντικά και βιαίως τα άλλα κόμματα, ενώ η φιλελεύθερη και δημοκρατική τους λειτουργία μπορεί να διασφαλιστεί με δημόσιο έλεγχο μέσω ετήσιων κομματικών συνεδρίων. Η αντιπροσωπευτική λειτουργία των κομμάτων κρίνεται τόσο αναγκαία, ώστε η συμμετοχή σε ένα κόμμα πρέπει είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την υποψηφιότητα στις βουλευτικές εκλογές. Αντίστοιχα, ο σοσιαλφιλελευθερισμός δίνει βάρος και στην ύπαρξη και λειτουργία οργανωμένων συνδικαλιστικών φορέων. Μόνο με τη συμμετοχή των εργαζομένων καθίστανται δυνατές και βιώσιμες οι απαραίτητες μεταρρυθμίσεις. Πρέπει, δηλαδή, οι εργαζόμενοι να συμμετέχουν στη διοίκηση, να κατανοούν τι σημαίνει κόστος και κέρδος και να ασκούν έλεγχο μέσω των μορφών των συμβουλίων εργαζομένων, όπως εργατικά συνδικάτα και συνεταιριστικές οργανώσεις, με βάση την ελευθερία και τον σεβασμό του νόμου, χωρίς ταξικό εγωισμό και συντεχνιακό πνεύμα (Καλότζερο Γ., 2016, *Πρώτο Μανιφέστο του Σοσιαλφιλελευθερισμού*, Αθήνα, εκδ. Πολιτειακό, σελ. 20). Τίποτα από τα παραπάνω δεν μπορεί να γίνει εφικτό, φυσικά, χωρίς τον έλεγχο και τη συμβολή του ανεξάρτητου πολιτικά και οικονομικά Τύπου.

Η παραπάνω θεώρηση πηγάζει από τη συνολική στάση που έχει ο σοσιαλφιλελευθερισμός σχετικά με την ατομική ελευθερία. Όπως διαπιστώσαμε και στα κοινά στοιχεία σοσιαλδημοκρατίας και φιλελευθερισμού, ένας σοσιαλισμός που αποδέχεται τον φιλελευθερισμό προασπίζεται ολόπλευρα την ατομική ελευθερία, στο μέτρο που η άσκησή της δεν βλάπτει την ελευθερία των άλλων. Φρονεί ότι σχετικά με όλα τα ζητήματα που δεν βλάπτουν τον άλλο ή την κοινωνία, η κρίση του ατόμου είναι κυρίαρχη και υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα της εγγύησης για κάθε άτομο των κοινωνικών και υλικών μέσων για να καταστρώσει ένα σχέδιο ζωής. (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 151). Ο σοσιαλφιλελευθερισμός αντιλαμβάνεται τον σοσιαλισμό ως χειραφέτηση της ανθρώπινης ύπαρξης και της κοινωνίας που πρέπει να πραγματοποιηθεί μέσα από την σταθερή υπεράσπιση της ατομικής ελευθερίας. Εδώ δεν υπάρχει απόκλιση μεταξύ του ιδανικού της

κοινωνικής δικαιοσύνης και του ιδανικού της ελευθερίας, συνεπώς γίνεται λοιπόν λόγος για «δίκαιη ελευθερία», που σημαίνει ότι η αναγνώριση του δικαιώματος της ελευθερίας των άλλων δεν εκδηλώνεται μόνο με τη θέληση αλλά με κανόνες (Καλότζερο Γ., 2016, *Πρώτο Μανιφέστο του Σοσιαλφιλελευθερισμού*, Αθήνα, εκδ. Πολιτειακό, σελ. 11).

Μία πολιτική θεωρία με προοδευτικό και φιλελεύθερο προσανατολισμό, δε θα μπορούσε να μην έχει σαφή άποψη και για την παιδεία. Για τον σοσιαλφιλελευθερισμό η εκπαιδευτική διαδικασία είναι θεμελιώδους σημασίας, καθώς είναι επιφορτισμένη με την διαμόρφωση της συνείδησης των νέων ανθρώπων και την προετοιμασία τους ώστε να συμβάλλουν στη διαμόρφωση της επιθυμητής κοινωνίας. Η ουσιαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, πέρα από τις συνηθισμένες μικροαλλαγές σε σχολεία και πανεπιστήμια, πρέπει να είναι προτεραιότητα. Μεταρρύθμιση του συστήματος σημαίνει εθνική οργάνωση της διδασκαλίας που να ανταποκρίνεται, στο μέγιστο, στην ανάγκη της κοινωνικής δικαιοσύνης. Στην ανάγκη, δηλαδή, κάθε νεαρό άτομο να μπορεί να αναπτύξει τις ικανότητές του στο ακέραιο, ανεξάρτητα από την οικονομική αφετηρία του (Καλότζερο Γ., 2016, *Πρώτο Μανιφέστο του Σοσιαλφιλελευθερισμού*, Αθήνα, εκδ. Πολιτειακό, σελ. 18). Η σπουδαιότητα της αποδοτικής λειτουργίας της εκπαίδευσης καταδεικνύεται από το γεγονός, ότι αποτελεί παράγοντα ο οποίος επιτρέπει στον καθένα να διαμορφώσει απόψεις, να έχει επίγνωση των συμφερόντων του, να τα διαχειρίζεται, και μάλιστα να τα υποβάλλει σε κριτική.

Τέλος, ο σοσιαλφιλελευθερισμός δε θα μπορούσε να μείνει χωρίς θέση στο σημαντικό θέμα των διεθνών και διακρατικών σχέσεων. Το πνεύμα της ελευθερίας και της ισότητας είναι παρόν κι εδώ. Οι σοσιαλφιλελεύθεροι εμπνέονται, για να χαράξουν την εξωτερική τους πολιτική, από τα ιδανικά της διεθνούς αλληλεγγύης, υποστηρίζοντας οτιδήποτε θα μπορούσε να τα ευνοήσει, όπως τον αφοπλισμό, την ευρωπαϊκή ομοσπονδία, τις δικαστικές αρχές και τα μέσα εξαναγκασμού για την εφαρμογή του διεθνούς δικαίου. Ο συνδυασμός της ανεξαρτησίας των κρατών, που

πρεσβεύει κατ' εξοχήν ο φιλελευθερισμός, με τις αρχές του διεθνούς σοσιαλισμού που εγγυώνται ίσα δικαιώματα μπορεί να οδηγήσει στην πολυπόθητη διεθνή ειρήνη και στην προοδευτική επέκταση των δικαιωμάτων του πολίτη πέρα από τα σύνορα των μεμονωμένων εθνών. Ως εκ τούτου, οι σοσιαλφιλελεύθεροι καλούν στη δημιουργία μίας διεθνούς κοινότητας, που να αποτελείται από όλους όσους, σε οποιαδήποτε χώρα, μοιράζονται τη θεωρία και τα ιδανικά τους (Καλότζερο Γ., 2016, *Πρώτο Μανιφέστο του Σοσιαλφιλελευθερισμού*, Αθήνα, εκδ. Πολιτειακό, σελ. 21).

Τα κύρια χαρακτηριστικά του σοσιαλφιλελευθερισμού μπορούν να κωδικοποιηθούν ως εξής:

- Απελευθέρωση της οικονομίας από την κολεκτιβοποίηση
- Μεταρρύθμιση της οικονομίας και όχι απλή αναδιανομή του πλούτου
- Προοδευτική φορολογία
- Απόρριψη των δογματικών θέσεων στην πολιτική και στη θρησκεία
- Κοινωνικό κράτος
- Κράτος δικαίου
- Εμπιστοσύνη στη δημοκρατία και τους θεσμούς της
- Ανεξαρτησία του τύπου
- Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση
- Τα όρια της ατομικής ελευθερίας του κάθε πολίτη να μην υπερβαίνουν τα όρια της ατομικής ελευθερίας του άλλου.
- Διεθνής συνεργασία

Παρόλη την αισιοδοξία που ενέπνευσε σε πολλούς ο σοσιαλφιλελευθερισμός ότι θα αποτελούσε τη χρυσή τομή για μια προοδευτική, φιλελεύθερη και συνάμα δίκαιη και προστατευτική κοινωνία, εντούτοις στην πράξη δεν απέδωσε τα αναμενόμενα και δεν βρήκε την επιθυμητή απήχηση. Ενώ ξεκίνησε ως μια φιλελεύθερη ερμηνεία του σοσιαλισμού επιθυμώντας να αναγνωρίσει, ταυτόχρονα την αξία της αγοράς και την ανάγκη συνδυασμού των εγγυήσεων και της

αλληλεγγύης με την οικονομική ελευθερία, τελικά φάνηκε να κρατά από τον φιλελευθερισμό μόνο τις οικονομικές του αρχές φτάνοντας μέχρι τον πειρασμό να πιστέψει ότι οι κοινωνικές κατακτήσεις υποτάσσονται στις απαιτήσεις της αγοράς. Ο όρος κατέληξε να υποδηλώνει με τρόπο απαξιωτικό μια σοσιαλιστική κυβέρνηση που ασκεί φιλελεύθερη οικονομική πολιτική (Σημίτης Κ., 2005, *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, 554). Δεν εκφράζει πια τον θεωρητικό στοχασμό ούτε την ιστορική διεκδίκησή του ρόλου που διατηρούν οι φιλελεύθερες ιδέες μέσα στον σοσιαλισμό. Ο σοσιαλφιλελευθερισμός δηλώνει μια ρεαλιστική στάση απέναντι στις σημερινές συνθήκες της οικονομικής ζωής, ενώ ορισμένες φορές φτάνει μέχρι του σημείου να δικαιολογήσει εκείνο το οποίο αδυνατεί να εμποδίσει (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 142). Οι λόγοι για την περιορισμένη διάδοσή του ποικίλλουν ανά περιόδους και πολιτικές συγκυρίες. Ήδη από την αρχή της εμφάνισής του ο Ιταλός φιλόσοφος Νορμπέρτο Μπόμπιο (1909-2004) επισήμανε τρεις βασικές αιτίες γι' αυτό. Η πρώτη αιτία είναι ότι εμφανίζεται ως μια επινόηση διανοουμένων «γραφείου», όχι του «δρόμου». Η δεύτερη ότι δεν αποτελεί πολεμική διατύπωση, ένα «ούτε-ούτε», αλλά θετική σύνθεση, δηλαδή ένα «και-και». Και η τρίτη έγκειται σε κάποια αμφισημία στο φιλοσοφικό υπόβαθρο του σοσιαλφιλελευθερισμού. Ούτε ο φιλελευθερισμός ούτε ο σοσιαλισμός είναι όροι με ένα και μοναδικό νόημα, υπάρχουν διάφορες εκδοχές αμφοτέρων. Χρειάζεται επομένως να τους περιγράψουμε με ακρίβεια, αν θέλουμε να επιτύχουμε τον συνδυασμό τους (Καλότζερο Γ., 2016, *Πρώτο Μανιφέστο του Σοσιαλφιλελευθερισμού*, Αθήνα, εκδ. Πολιτειακό, σελ. 4).

Τέταρτο Μέρος

Οι προοπτικές της Σοσιαλδημοκρατίας και του Φιλελευθερισμού

Οι έννοιες του σοσιαλισμού και του φιλελευθερισμού έχουν κατά καιρούς διαστρεβλωθεί και παρερμηνευθεί. Είναι αναγκαίο να βρουν νέο προσανατολισμό ώστε να έχουν θέση και στο μέλλον.

Σοσιαλδημοκρατία

Η σοσιαλδημοκρατία είναι τέκνο της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης, ωρίμασε και καταξιώθηκε την περίοδο της δεύτερης, δεν πρόλαβε να εξοικειωθεί πλήρως με τις απαιτήσεις της τρίτης και τώρα καλείται να χειριστεί προοδευτικά και αποτελεσματικά τις ραγδαίες προκλήσεις της τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης (Βενιζέλος Ε., 2018, *Πώς η ευρωπαϊκή και η ελληνική σοσιαλδημοκρατία θα επινοήσει ξανά τον εαυτό της*, 6 Οκτωβρίου, protagon.gr). Μετά την κριτική που έχει δεχτεί τα τελευταία χρόνια, είναι αναγκαίο να ξαναβρεί τη νεωτερικότητά της, να αποτινάξει τον συγκεντρωτισμό και παράλληλα να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα. Η σύγχρονη αυτή πραγματικότητα προϋποθέτει τη λειτουργία του σοσιαλισμού μέσα στα πλαίσια της καπιταλιστικής οικονομίας και την προσπάθεια επαναπροσανατολισμού της. Η Γαλλίδα φιλόσοφος Μονίκ Καντό-Σπερμπέρ (1957-) λέει χαρακτηριστικά: *«Σήμερα δεν επιδιώκουμε πια να μετασχηματίσουμε τον καπιταλισμό ή να απαλλαγούμε απ' αυτόν, αλλά να τον προσανατολίσουμε σε δρόμους που προσφέρουν στον καθένα αυξημένα κοινωνικά οφέλη»* (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 280). Δε νοείται πλέον, ο μετασχηματισμός ενός κράτους σε σοσιαλιστικό, υπό την αρχική του έννοια της ορθής θεωρίας γιατί αυτό μπορεί να οδηγήσει σε αυταρχικά καθεστώτα, όπως είδαμε και στην αρχή.

Αντιθέτως, αυτό πρέπει να δείχνει ευελιξία και αμεσότητα στις αποφάσεις του. Ο μεγαλύτερος εχθρός της σοσιαλδημοκρατίας είναι η συμμόρφωση με αδιέξοδα ιδεολογήματα και η υποκατάσταση της κριτικής ανάλυσης του σήμερα με εκτός τόπου και χρόνου θεωρίες. Δεν είναι απαραίτητη η αναζήτηση ενός μεσσιανικού σχεδίου, αλλά ο ρεαλισμός, η πράξη, η πραγματοποίηση στόχων και τα χειροπιαστά αποτελέσματα (Σημίτης Κ., 2005, *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 553). Αυτό δε σημαίνει, ότι πρέπει να υποχωρήσει στα κελεύσματα του σκληρού νεοφιλελευθερισμού. Είναι διαφορετική προσέγγιση ο σεβασμός και η κατοχύρωση ενός ελεύθερου δημοκρατικού πλουραλισμού από τη στροφή του φιλελευθερισμού έναντι της δημοκρατίας. Η αποδοχή μιας πιο ελεύθερης προσέγγισης από τη σοσιαλδημοκρατία δεν συνεπάγεται την αποδοχή της οποιασδήποτε εκδοχής του νεοφιλελεύθερου δόγματος, το οποίο ουσιαστικά περιστέλλει την εν λόγω ελευθερία στην οικονομική και ιδιοκτησιακή της εκδοχή (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 469).

Η σοσιαλδημοκρατία πρέπει να βρει τις απαντήσεις στις προκλήσεις που προκύπτουν παγκοσμίως. Η σύγχρονη πολιτική στρατηγική δεν μπορεί να περιορίζεται σε εθνικό επίπεδο, διότι μόνο ο έλεγχος της παγκοσμιοποίησης θα τιθασεύσει την ανεξέλεγκτη επέκταση της νοοτροπίας της αγοράς. Αυτό θα το πετύχει αν αποδεχτεί εκ νέου την ανάγκη να ηγεμονεύσει ιδεολογικά και να εργαστεί για να συγκροτηθούν υπερεθνικά όργανα οικονομικής διακυβέρνησης σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο στη βάση κοινών αξιών. Όλα τα σύγχρονα προβλήματα έχουν παγκόσμια διάσταση. Αν η σοσιαλδημοκρατία κάνει το λάθος να αναζητήσει τη λύση στα σύγχρονα προβλήματα εντός των εθνικών ορίων θα ηττηθεί και θα χαθεί.

Μεγάλη σημασία πρέπει να δοθεί στα ζητήματα κοινωνικής προστασίας, κοινωνικού κράτους και απασχόλησης. Είναι θέματα που ανέκαθεν συνδέονταν με τον σοσιαλισμό στη συνείδηση των πολιτών και χρειάζεται να

επαναπροσεγγιστούν. Οι αξίες της αλληλεγγύης και της κοινωνικής δικαιοσύνης πρέπει να αποτελέσουν το ιδεολογικό υπόβαθρο των σύγχρονων σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων (Σημίτης Κ., 2005, *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 569). Μία πιο ανταγωνιστική και αναπτυξιακή οικονομία παρέχει περισσότερες θέσεις εργασίας και με μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή. Αυτή πρέπει να είναι η επιζητούμενη κατεύθυνση, γιατί έτσι θα αυξηθούν τα εισοδήματα και συνεπώς οι κοινωνικές παροχές. Η έμφαση στο κοινωνικό κράτος, τους μηχανισμούς αναδιανομής, τον κοινωνικό διάλογο και τη συλλογική αυτονομία των κοινωνικών εταίρων, την ποιότητα της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων είναι η καρδιά της σοσιαλδημοκρατίας. Όλα όμως αυτά προϋποθέτουν μία οικονομία που πορεύεται καλά, σταθερά και αναπτυξιακά, μία δημοκρατία που λειτουργεί, ανθρώπινα δικαιώματα, κράτος δικαίου, αίσθηση αλληλεγγύης (Βενιζέλος Ε., 2018, *Πώς η ευρωπαϊκή και η ελληνική σοσιαλδημοκρατία θα επινοήσει ξανά τον εαυτό της*, 6 Οκτωβρίου, protagon.gr).

Τέλος, η επιβίωση της σοσιαλδημοκρατίας βασίζεται και στη λαϊκή αποδοχή και συμμετοχή. Αυτό που ο Γκίντενς όριζε ως «βιοπολιτική», δηλαδή τα ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις της πολιτικής με τον τρόπο ζωής του καθενός, την οικολογία, τις αλλαγές στην φύση της οικογένειας και της εργασίας κ.ο.κ. (Γκίντενς Α., 1988, *Ο Τρίτος Δρόμος*, Αθήνα, εκδ. Πόλις σελ. 67). Πρέπει στοιχεία της να ενσωματωθούν στην ιδεολογική προσέγγιση της σοσιαλδημοκρατίας και να συνδυάζονται με τις πολιτικές για κοινωνική δικαιοσύνη και αλληλεγγύη, που μόλις αναφέραμε. Η βιοπολιτική επιβάλλει κατά κάποιο τρόπο να γίνουν ευρείες λαϊκές συμμαχίες. Η προσέγγιση αυτή αφορά στους πολίτες, οι οποίοι θα μπορέσουν να εκφραστούν μέσα από την ανανεωμένη θεώρηση της. Αυτό θα δώσει την απαραίτητη δυναμική στην σοσιαλδημοκρατία να προτείνει μία ριζοσπαστικότερη πολιτική με στόχο την ευημερία και την πρόοδο.

Προκειμένου η σοσιαλδημοκρατία να επιβιώσει πολιτικά και να διεκδικήσει διακριτή θέση και να μην πελαγοδρομεί σε έναν ενδιάμεσο ετεροπροσδιοριζόμενο

χώρο θα πρέπει:

- Να προσαρμοστεί στη νέα πολιτική και οικονομική πραγματικότητα
- Να επιδιώξει μία ανοικτή κοινωνία απέναντι στην εσωστρέφεια και τον προστατευτισμό
- Να προωθήσει δημοκρατικές ρήξεις και μεταρρυθμίσεις
- Να διασφαλίσει την κοινωνική συνοχή
- Να πρωτοστατήσει στην αναζήτηση μιας συμμαχίας των προοδευτικών δυνάμεων
- Να αντιταχθεί στην περιθωριοποίηση και στον αποκλεισμό
- Να τοποθετηθεί με σαφήνεια σε σύγχρονα παγκόσμια ζητήματα, όπως αυτό της μετανάστευσης

Φιλελευθερισμός

Η φιλελεύθερη ιδεολογία έχει επηρεάσει σημαντικά τα πολιτικά οικονομικά δρώμενα κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων. Ιστορικά οι ιδέες του φιλελευθερισμού υπέστησαν ήττες αλλά στο τέλος πρακτικά επικράτησαν. Έχει υποστηριχτεί, ότι ακόμα και ο σοσιαλισμός επιβίωσε υιοθετώντας τις ιδέες και τις αξίες του. Τα τελευταία χρόνια, όμως, βρίσκεται κι αυτός στο στόχαστρο κατηγορούμενος κυρίως για την κρίση της οικονομίας.

Αυτό είναι και το σημείο απ' όπου πρέπει να ξεκινήσει η αναγέννησή του. Είναι ζήτημα πολιτικής του επιβίωσης να απεκδυθεί της αρνητικής του έννοιας, επαναφέροντας στο προσκήνιο τις αξίες της ελευθερίας και της ανεκτικότητας. Πρέπει να γίνει σαφές, ότι τον φιλελευθερισμό δεν τον εκφράζει η στυγνή οικονομοτεχνική σκοπιά και η αυστηρή δημοσιονομική πειθαρχία. Αυτές είναι νεοφιλελεύθερες εκδοχές στις οποίες πρέπει να σταθεί κριτικά, χωρίς φυσικά να απορρίψει την αρχική θέση του περί ελεύθερης οικονομίας.

Ένα πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση είναι ο επαναπροσδιορισμός της φορολογίας. Δεν αρκεί μόνο η μείωσή της αλλά απαιτείται και η αλλαγή προσανατολισμού της. Η υψηλή φορολογία που επιβάλλεται στους εργαζομένους, τους υπαλλήλους, τους ελεύθερους επαγγελματίες και τις επιχειρήσεις, έχει ως συνέπεια την απώλεια θέσεων εργασίας και το έλλειμα στο εμπορικό ισοζύγιο. Έτσι παρατηρείται το φαινόμενο της κινητικότητας των επιχειρήσεων μεταξύ των κρατών για φορολογικούς λόγους, παρά των αγαθών. Η διέξοδος είναι να μετασχηματιστεί σε βάθος αυτός ο τρόπος χρηματοδότησης του συστήματος, ιδίως μέσω της σταδιακής μετάβασης από την άμεση φορολογία και τις κοινωνικές εισφορές προς τους έμμεσους ή άλλους φόρους. Αυτό μπορεί να αποβεί χρήσιμο ακόμα και για τους πιο αδύναμους, εάν θεσμοθετηθούν και μηχανισμοί παραμετροποίησης που θα εγγυώνται τη διατήρηση της αγοραστικής δύναμης των πλέον χαμηλόμισθων, καθώς και των δικαιούχων κοινωνικών επιδομάτων (Βέρχοφσταντ Γ., 2006, *Οι Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης. Μανιφέστο για μια Νέα Ευρώπη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σελ. 69).

Ο περιορισμός της φορολογίας δεν πρέπει να σημάνει και την απόσυρση του πέπλου προστασίας των αδύναμων. Η προοπτική του φιλελευθερισμού μπορεί να υπάρξει μόνο εν μέσω κοινωνικής και εργασιακής ειρήνης. Συνεπώς, πρέπει να επανεξεταστεί η αντίληψη που κυριαρχεί τα τελευταία χρόνια στους κόλπους των φιλελεύθερων, ότι το κοινωνικό κράτος πρέπει να περιοριστεί και η υγειονομική περίθαλψη και η παιδεία να παρέχονται κυρίως από ιδιώτες. Η τάση αυτή των τελευταίων ετών δε φαίνεται να αποδίδει και χαρακτηρίζει αρνητικά τη φιλελεύθερη οπτική. Συνεπώς, πρέπει να αναζητηθεί ο επιτελικός ρόλος που στο παρελθόν είχε το κράτος.

Στην ανεξαρτητοποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος και στην πρόοδο της τεχνολογίας μπορεί και πρέπει να ρίξει το βάρος του ο φιλελευθερισμός. Όπως είδαμε και στη σοσιαλδημοκρατία, μόνο ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα

μπορεί να προετοιμάσει τους πολίτες ώστε να έχουν τη δύναμη να διαχειριστούν μόνοι τους τις τύχες τους και την ελευθερία που πρέπει να τους παρέχεται. Όσοι φιλελεύθεροι διαχειρίζονται θέσεις εξουσίας, οφείλουν να επενδύσουν περισσότερο στην επιστημονική και τεχνολογική έρευνα. Παράλληλα με τα κλασικά πεδία, ανθρωπιστικές επιστήμες, ιατρική, φυσικομαθηματικά και άλλα, πρέπει να δοθεί βάρος και σε σύγχρονες πτυχές της επιστήμης που σχετίζονται με το περιβάλλον, την πληροφορική, την επικοινωνία κ.ο.κ. (Βέρχοφσταντ Γ., 2006, *Οι Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης. Μανιφέστο για μια Νέα Ευρώπη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σελ. 72).

Συμπεράσματα

Η πολιτική και οικονομική φιλοσοφία των τελευταίων τριών αιώνων βασίστηκε σε δύο κεντρικούς ιδεολογικούς πυλώνες. Τον σοσιαλισμό και τον φιλελευθερισμό. Είναι αυτονόητο, ότι σε τόσο μεγάλη χρονική έκταση οι δύο αυτές ιδεολογίες υπέστησαν αλλαγές, αλλοιώσεις, επιρροές, αντιτέθηκαν και αλληλεπέδρασαν. Ούτε ο φιλελευθερισμός, όμως, ούτε ο σοσιαλισμός μπορεί να ειπωθεί ότι πέτυχαν τους στόχους που είχαν θέσει αρχικά ή έθεταν και θέτουν στην ιστορική πορεία.

Ήδη από τις αρχές της εφαρμογής της σοσιαλιστικής θεωρίας προέκυψαν προβλήματα, σχετιζόμενα κυρίως με τις οικονομικές αγκυλώσεις, την κρατικίστικη αντίληψη, τους κοινωνικούς περιορισμούς, τον ιδεολογικό δογματισμό και άλλα που εξετάσαμε πιο νωρίς. Αλλά και οι απόπειρες επίλυσης των προβλημάτων αυτών δε φαίνεται να απέδωσαν καρπούς. Κυρίως γιατί παρόλο που στη θεωρία φαινονταν γόνιμες, στην πράξη δε λειτούργησαν επειδή παρερμηνεύθηκαν και δεν εφαρμόστηκαν ορθά. Για παράδειγμα οι ιδέες του Κέινς εκλήφθηκαν ως ένα επιχείρημα υπέρ του κοινωνικού κράτους ή ακόμα χειρότερα ως προτροπή προς αιώνια ελλείμματα. Ο Κέινς όμως δεν μίλησε ποτέ για κοινωνικό κράτος και ακόμα περισσότερο δεν μίλησε ποτέ για αιώνια ελλείμματα. Αυτό που υποστήριξε ήταν ότι το κράτος πρέπει να έχει πλεόνασμα σε περίοδο οικονομικής ανάπτυξης, ώστε να έχει το περιθώριο σε μια κρίση να αντέξει τα αναπόφευκτα ελλείμματα. Αντίθετα πολλοί βασίστηκαν σε αυτή του τη θέση προκειμένου να δικαιολογήσουν υπέρογκες δημόσιες δαπάνες με μεγάλα ελλείμματα στο διηνεκές. Αυτό οδήγησε ευθέως στην έκρηξη του πληθωρισμού και στην οικονομική στασιμότητα. Οι περισσότεροι ιστορικοί σκοποί του σοσιαλισμού αυτοαναιρέθηκαν επειδή άλλαξε κοινωνικοοικονομικός περίγυρος κι επειδή πια σχεδόν κανείς δεν τους βρίσκει ελκυστικούς. Αλλά και οι μεταγενέστερες τάσεις του σοσιαλισμού δεν πέτυχαν την ιδεολογική και οικονομική εδραίωσή τους. Τουλάχιστον στο βαθμό που θα επιθυμούσαν. Αυτό οφείλεται και σε ενδογενείς και σε εξωγενείς παράγοντες. Και

το πολιτικό προσωπικό συχνά φάνηκε κατώτερο των περιστάσεων, αλλά και οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές οδήγησαν σε αδιέξοδα, όπως αυτό της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας που μεγιστοποιήθηκε γιατί συρρικνώθηκαν οι δύο βασικοί πυλώνες της πολιτικής της, η μεσαία τάξη και το κοινωνικό κράτος.

Η αλληλεπίδραση σοσιαλισμού και φιλελευθερισμού δεν παρήγαγε, τουλάχιστον ακόμα, το πολιτικό αυτό υβρίδιο που θα συνδύαζε τα καλύτερα και ωφελιμότερα στοιχεία των δύο αυτών κόσμων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο σοσιαλφιλελευθερισμός που εξετάσαμε πιο πάνω. Ενώ αρχικά είχε ως στόχο να προσδώσει ένα κοινωνικό πρόσωπο στην ελεύθερη οικονομία, στην πορεία μετατράπηκε σε πολιτική του πρόταση που έφτασε πιο κοντά σε αυτή του λεγόμενου Τρίτου Δρόμου. Αυτή δηλαδή που έφερε τα σοσιαλιστικά κόμματα πιο κοντά στον οικονομικό νεοφιλελευθερισμό. Στη σημερινή δε εποχή και ειδικά στον ευρωπαϊκό χώρο, που ανέκαθεν ήταν προνομιακός για την εξέλιξη και της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού, οι παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις αυτών των χώρων πελαγοδρομούν ιδεολογικά, χωρίς να επιτυγχάνουν την εύρεση μιας κοινής προσέγγισης. Είναι δύσκολο να προδικάσει κανείς τι ακριβώς περιεχόμενο θα επιχειρήσει να προσδώσει ο Γάλλος πρόεδρος Εμμανουέλ Μακρόν στον φιλελεύθερο σοσιαλισμό που ευαγγελίζεται ότι πρεσβεύει. Φαίνεται, όμως σίγουρο, ότι θα απέχει πολύ από αυτόν του Ροσέλι καθώς η πορεία του είναι σαφώς προσανατολισμένη συντηρητικότερα. Στην Βρετανία αντίθετα, η ανάληψη της ηγεσίας του Εργατικού Κόμματος υπό τον Τζέρεμι Κόρμπιν οδήγησε σε μια πολιτική θεωρία που παραπέμπει πιο πολύ στις προγραμματικές προτάσεις της σοσιαλδημοκρατίας της περιόδου του Κεϊνσιανισμού που έχει εγκαταλειφθεί από τα περισσότερα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα από την δεκαετία του 1990. Με άλλα λόγια, ούτε η νοσταλγική επιστροφή στις ρίζες του Κόρμπιν ούτε ο αποχρωματισμένος πραγματισμός του Μακρόν δίνουν απάντηση τα σύγχρονα ζητήματα.

Η μεγαλύτερη επίπτωση της αποτυχίας επικράτησης και διατήρησης της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού στο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό γίνεσθαι ήταν ότι ενίσχυσε και τα λαϊκιστικά κόμματα της Αριστεράς που κράτησαν μια πιο επιθετική στάση απέναντι στην παγκοσμιοποίηση και στην κυριαρχία των αγορών, αλλά και τα λαϊκιστικά κόμματα της ακροδεξιάς και για τους ίδιους λόγους αλλά και επειδή βρήκαν αφορμή να επαναφέρουν στο προσκήνιο της πολιτικής έναν ξεπερασμένο εθνικισμό. Η αποτυχία κοινωνικής προστασίας από αδήριτες οικονομικές ανάγκες κι από παραγνώριση των λαϊκών αναγκών οδήγησε σε φαινόμενα νέο-λαϊκισμού. Η άνοδος της ακροδεξιάς είναι η μία όψη. Η διολίσθηση στην αυταρχική μη φιλελεύθερη δημοκρατία που νομιμοποιείται πλειοψηφικά εκφράζοντας έναν λόγο εθνικολαϊκιστικής καθαρότητας και έχει εύκολες λύσεις για πολύπλοκα ζητήματα είναι η άλλη όψη. Η ευκολία, άλλωστε, είναι η μήτρα του λαϊκισμού (Βενιζέλος Ε., 2018, *Πώς η ευρωπαϊκή και η ελληνική σοσιαλδημοκρατία θα επινοήσει ξανά τον εαυτό της*, 6 Οκτωβρίου, protagon.gr).

Είναι αναγκαίο, συνεπώς, να επανανοηματοδοτηθεί η ιδεολογική σχέση της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Να επανεπινοηθεί ο χώρος που θα προκύψει από την ώσμωση των δύο αυτών θεωριών. Αυτό δε σημαίνει την αυτοκατάργησή τους. Η ύπαρξη διαφορετικών ιδεολογικών προσεγγίσεων και των κομματικών βραχιόνων τους είναι χρήσιμη για τη δημοκρατία. Η πολιτική δεν πρέπει να ολισθήσει σε αποκλειστική διαχειριστική μορφή. Δεν πρέπει δηλαδή από πολιτική να γίνει μάνατζμεντ. Η καθαρή θέση των πολιτικών σχηματισμών βοηθά στο θρίαμβο της δημοκρατίας κι αυτό επειδή τα ιδεολογικά «στρατόπεδα» εμποδίζουν την παραγωγή θολών πολιτικών, όπου οι διαφορές είναι σκοπίμως δυσδιάκριτες. Όπως επισημαίνει και ο Πασκάλ Μπρυκνέρ (1948-) στο βιβλίο του «Η Μελαγχολική Δημοκρατία», «... τι θα συμβεί αν το τέλος του ερυθρού κινδύνου σημαίνει το θρίαμβο του γενικευμένου φόβου που μπορεί τώρα να πάρει όλα τα πρόσωπα, ακόμη και το πρόσωπο του γείτονά μου, χθεσινού συμμάχου μου;» (Μπρυκνέρ Π., 1990, *Η Μελαγχολική Δημοκρατία*, Αθήνα, εκδ. Αστάρτη, σελ. 47). Ο φιλελευθερισμός για παράδειγμα δεν πρέπει να απορρίπτει την οικονομική

παγκοσμιοποίηση εν ονόματι της συμπόρευσης με κάποιο είδος σοσιαλισμού παλαιού τύπου, παρά να προσπαθήσει να την αλλάξει. Η σημερινή παγκοσμιοποίηση πράγματι δεν είναι φιλελεύθερη. Οι προηγμένες χώρες επιβάλλουν στις πιο αδύναμες τη βούλησή τους για οικονομική φιλελευθεροποίηση, χωρίς να την εφαρμόζουν στις ίδιες. Το ζητούμενο λοιπόν θα ήταν ένας πραγματικά φιλελεύθερος καπιταλισμός με ανοικτές αγορές, όπου όλοι θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν τους καρπούς της εργασίας τους κάτω από κοινούς κανόνες που θα προστατεύουν τους πιο αδύναμους από την κυριαρχία των μονοπωλίων (Καντό-Σπερμπέρ Μ., 2004, *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 419).

Άρα το μόνο ρεαλιστικό όραμα σήμερα δεν είναι η υπέρβαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αλλά ο εξανθρωπισμός του και η επινόηση νέων σοσιαλδημοκρατικών μέσων για την επίτευξη μίας ισορροπίας μεταξύ της καπιταλιστικής ανάπτυξης και παραγωγικότητας από τη μια μεριά και της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ουσιαστικής δημοκρατίας και της οικολογικής ευθύνης από την άλλη (Μουζέλης Ν. *Σοσιαλισμός ή Σοσιαλδημοκρατία*, Τα Νέα 30 Μαΐου 2003). Πρόκειται για το πεδίο της συναντίληψης των σοσιαλιστών και δημοκρατών, και συμπληρωματικά των φιλελευθέρων. Το ζητούμενο είναι η υπέρβαση των διαφορών και η εύρεση των σημείων εκείνων που θα καταστήσουν δυνατή την αποδοτική συνεργασία των δύο χώρων.

Με άλλα λόγια η αντίστιξη των δύο ιδεολογιών είναι επίπλαστη και κακώς τοποθετούνται απέναντι η μία στην άλλη. Δεν είναι αντίθετες, αλλά αλληλοσυμπληρούμενες. Η συζήτηση για το τι είναι σοσιαλιστικό και τι φιλελεύθερο συντηρείται σκόπιμα, τόσο από τους συντηρητικούς κύκλους όσο και από την παραδοσιακή Αριστερά, σε ένα αφηρημένο και γενικό επίπεδο. Εξυπηρετεί τον κοινό τους στόχο, να καταδείξουν ότι ανάμεσα στη συντηρητική και στη σοσιαλδημοκρατική πολιτική δεν υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές. (Σημίτης Κ., 2005, *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ.

557).

Επίλογος

Στην παρούσα εργασία έγινε μία προσπάθεια παρουσίασης των πολιτικών φιλοσοφιών της Σοσιαλδημοκρατίας και του Φιλελευθερισμού. Έγινε μία απόπειρα διερεύνησης και οριοθέτησης των δύο αυτών χώρων με τις τάσεις που δημιουργήθηκαν τόσο στους κόλπους τους όσο και ανάμεσά τους.

Παρουσιάστηκαν οι απαρχές του σοσιαλισμού, η ιδεολογική κυριαρχία των πρωτεργατών της επανάστασης των μπολσεβίκων και η κομμουνιστική εφαρμογή τους. Πώς σχηματίστηκε η Ε.Σ.Σ.Δ και πώς λειτούργησε στην πράξη για επτά σχεδόν δεκαετίες. Η ιδεολογική της κυριαρχία στον χώρο της Αριστεράς, ιδίως μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και η επιρροή που άσκησε σε δεκάδες άλλες χώρες ανά την υφήλιο. Παρακολουθήσαμε πώς οι αγκυλώσεις και η στρεβλή μετατροπή της θεωρίας σε πράξη, ο δογματισμός και η καταπίεση, οδήγησαν στην αναζήτηση εναλλακτικών μορφών της αρχικής ιδεολογικής προσέγγισης. Έτσι προέκυψε η αναθεωρητική άποψη που αρχικά εμφανίστηκε στην Ευρώπη ως ευρωκομμουνισμός και μετεξελίχθηκε σε δημοκρατικό σοσιαλισμό. Εδώ έγιναν και οι πρώτες απόπειρες εκδημοκρατισμού του σοσιαλισμού, δόθηκε περισσότερος χώρος στην οικονομία και στην ατομική ελευθερία. Η πιο σύγχρονη εκδοχή του δημοκρατικού σοσιαλισμού είναι η σοσιαλδημοκρατία. Έγινε διακριτό πώς οι σοσιαλιστές υιοθέτησαν θέσεις πιο κοντά σε όμορους χώρους τους δίνοντας περισσότερο βάρος και στην απελευθέρωση της οικονομίας και στην εμβάθυνση της δημοκρατικής διαδικασίας και στα ατομικά δικαιώματα, πάντα όμως υπό το πρίσμα της κοινωνικής προστασίας και του κρατικού ελέγχου. Η σοσιαλδημοκρατία είναι και αυτή που μέχρι και σήμερα προσπαθεί να εκφράσει τη σύγχρονη εκδοχή του σοσιαλισμού ενταγμένη στην κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα που την περιβάλλει σήμερα.

Στη συνέχεια έγινε προσπάθεια να οριστεί το ιδεολογικό ρεύμα του φιλελευθερισμού. Επισημάνθηκαν οι βασικές αρχές του περί ισότητας, περί ισονομίας, περί ατομικής ελευθερίας, περί ανεξιθρησκίας και γενικότερα περί πίστης στις ανθρώπινες δυνατότητες. Όπως είναι φυσικό, δόθηκε ιδιαίτερο βάρος στην οικονομική οπτική του φιλελευθερισμού και παρουσιάστηκαν οι πρωτοπόροι στον τομέα αυτό και πώς επηρέασαν την πορεία του φιλελευθερισμού στο οικονομικό πεδίο. Έγινε ιδιαίτερη αναφορά στην ακραία μορφή του οικονομικού φιλελευθερισμού που είναι γνωστός μέχρι και σήμερα ως νεοφιλελευθερισμός και πώς αυτός επηρέασε την οικονομική πολιτική πολλών ευρωπαϊκών κρατών, αλλά φυσικά και τις Η.Π.Α. και άλλες χώρες της Αμερικής. Καταδείχτηκε στη συνέχεια πώς ο κοινωνικός φιλελευθερισμός προσπάθησε να σταθεί ως αντίβαρο στην αποθέωση της οικονομίας που πρέσβευε ο νεοφιλελευθερισμός ενσωματώνοντας περισσότερα στοιχεία κοινωνικής προστασίας και ελέγχου.

Στο επόμενο μέρος τη εργασίας αυτής έγινε απόπειρα να παρουσιαστούν οι σχέσεις που διέπουν τις ιδεολογίες της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Σε ποια σημεία συγκλίνουν και βρίσκουν κοινό έδαφος, αλλά και σε ποιους τομείς έχουν διαφορετικές οπτικές, συμπεριφορές και προτεραιότητες. Ερευνήθηκε η κοινή αντίληψη περί κοινωνικής προστασίας, περί κοινωνικής δικαιοσύνης, περί ατομικών ελευθεριών, περί δημοκρατίας, περί μεικτής οικονομίας και ατομικής ιδιοκτησίας, όπως επίσης και οι διαφορές που επικεντρώνονται πρωτίστως στη μορφή της επιχειρηματικής δραστηριότητας, στον ρόλο του κράτους σχετικά με την οικονομία, στη σημασία της προστασίας του περιβάλλοντος όσο και στα όρια οικονομικής και ατομικής ελευθερίας. Έτσι εξετάστηκε και η προσπάθεια που έγινε στον ευρωπαϊκό χώρο για συγκερασμό του σοσιαλισμού και του φιλελευθερισμού που οδήγησε στη θεμελίωση του ρεύματος του φιλελεύθερου σοσιαλισμού και του σοσιαλφιλελευθερισμού, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έλαβε στην πορεία του.

Τέλος, έγινε η προσπάθεια να εξεταστούν οι προοπτικές που μπορεί να έχει η

σοσιαλδημοκρατία και ο φιλελευθερισμός στο μέλλον. Πέρα από τις ιδεολογικές καταβολές τους, την ιστορία τους, την προσφορά τους και τις αγκυλώσεις τους, πρέπει να διερευνηθεί εάν έχουν μέλλον στο χώρο της πολιτικής ως θεωρία και ως πράξη, τι πρέπει να αφήσουν πίσω τους, τι να κρατήσουν, τι να αλλάξουν και σε τι να συνεργαστούν. Ιδιαίτερα στη σύγχρονη εποχή της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που παρατηρούμε έντονες ιδεολογικές μετατοπίσεις και επανεμφάνιση ακραίων πολιτικών τάσεων. Στις παρούσες συνθήκες, η σοσιαλδημοκρατία και ο φιλελευθερισμός διεθνώς δεν έχουν διατυπώσει μια σαφή και συγχρόνως ρεαλιστική και πλειοψηφική πρόταση. Δεν έχουν στρέψει επαρκώς το βλέμμα τους στην παγκοσμιοποίηση, στην υποχώρηση του εθνικού κράτους και του ρυθμιστικού και ελεγκτικού ρόλου του, στις τεχνολογικές δυνατότητες που αναβαθμίζουν την επινοητικότητα της αγοράς και στο νέο πολυπολικό κόσμο που ανοίγει νέα σύνθετα πεδία ανταγωνισμού και αναδιατάσσει τις συμμαχίες. Σε αυτά τα σημεία θα κληθούν να πάρουν θέση και να δώσουν πειστικές απαντήσεις οι ιδεολογίες που εξετάστηκαν εδώ. Το αν θα το καταφέρουν παραμένει ένα αναπάντητο ερώτημα. _

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Βανδώρος Σ., (2015), *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, ΣΕΑΒ

Βέρχοφσταντ Γ., (2006), *Οι Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης. Μανιφέστο για μια Νέα Ευρώπη*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση

Γκίντενς Α., (1988), *Ο Τρίτος Δρόμος*, Αθήνα, εκδ. Πόλις

Γκράμσι Α., (2009), *Πολιτικά Κείμενα*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας

Γκράμσι Α., (2012), *Για την Αλήθεια, ή για το να λέμε την αλήθεια στην πολιτική*, Αθήνα, εκδ. Στοχαστής

Ένγκελς Φ., (1975), *Ουτοπιστικός Σοσιαλισμός και επιστημονικός σοσιαλισμός*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο

Εγκυκλοπαίδεια Δομή, τ. 29

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα τ. 54

Ζίζεκ Σ., (2016), *Προβλήματα στον Παράδεισο. Ο κομμουνισμός μετά το τέλος της Ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο

Καλότζερο Γ., (2016), *Πρώτο Μανιφέστο του Σοσιαλφιλελευθερισμού*, Αθήνα, εκδ. Πολιτειακό

Καντό-Σπερμπέρ Μ., (2004), *Σοσιαλισμός και Φιλελευθερισμός. Οι κανόνες της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Πόλις

Κλαουντίν, Φ. (1978), *Ευρωκομμουνισμός και Σοσιαλισμός*, Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνη

Καρίλιο Σ., Λελουδας Γ., (1978), *Ευρωκομμουνισμός και Κράτος*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο

Κατσούλας Η., (2002), *Νέα σοσιαλδημοκρατία: περιεχόμενα πολιτικής, θεσμοί, οργανωτικές δομές*, Αθήνα, εκδ. Ι. Σιδέρης

Μακρής Ν., (1989), *Εισαγωγικό Λεξικό Πολιτικών Όρων και Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1989, εκδ. Πολιτικά Θέματα/Ιρις

Μπαμπινιώτης Γ., (2002) *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας

Μπρυνκέρ Π., (1990), *Η Μελαγχολική Δημοκρατία*, Αθήνα, εκδ. Αστάρτη

Νούτσος Π. (1990), *Η Σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, τόμος Α΄*, Αθήνα, εκδ. Γνώση

Πανταζάκος Π., (2012), *Ηθική και Δημοκρατία, Από την αρχαιότητα έως και τις μέρες μας*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα

Πανταζάκος Π., (2015), *Ηθική και Μεταηθική*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα

Πανταζάκος Π., (2016), *Περί του καθήκοντος*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα

Πουланτζάς Ν., (2009), *Νίκος Πουλαντζάς. Κείμενα. Μαρξισμός, Δίκαιο, Κράτος*, Αθήνα, εκδ. Νήσος-Π.Καπόλα

Πελεgrίνης Θ., (2004), *Αρχές Φιλοσοφίας*, Αθήνα, ΟΕΔΒ

Πελεgrίνης Θ., (2004), *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα

Ροσέλι Κ., (2013), *Φιλελεύθερος Σοσιαλισμός*, Αθήνα, εκδ. Πόλις

Σακελλαρόπουλος Θ., (1999), *Αναζητώντας το νέο Κοινωνικό Κράτος*, Αθήνα, εκδ. Κριτική

Σεν Α., (2000), *Για την Ηθική και την Οικονομία*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης

Σεν Α., (2004), *Επανεξετάζοντας την Ανισότητα*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης

Σημίτης Κ., (2005), *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, Αθήνα, εκδ. Πόλις

Σκουλάς Γ. (1996), *Κοινωνικές Τάξεις και Κράτος*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση

Σμιθ Α. (2018), *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών (Βιβλία Ι και ΙΙ)*, Αθήνα, εκδ. Πεδίο

Σμιθ Α. (2011), *Η Αόρατος Χειρ*, Αθήνα, εκδ. Ποντίκι

Στράους Λ., Αρντίτι Μ., Εμντέν Κ., (2014), *Τα όρια του Φιλελευθερισμού. Από τον Καρλ Σμιτ στην Χάνα Αρεντ*, Αθήνα, εκδ. Ύψιλον

Στράους Λ., (1988), *Φυσικό δίκαιο και ιστορία*, Αθήνα, εκδ. Γνώση

Φουκουγιάμα Φ. (1992), *Το Τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος Άνθρωπος*, Αθήνα, εκδ. Λιβάνη

Φουκουγιάμα Φ. (1998), *Εμπιστοσύνη*, Αθήνα, εκδ. Λιβάνη

Φρίντμαν Μ. (2012), *Καπιταλισμός και Ελευθερία*, Αθήνα, εκδ. Παπαδόπουλος

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Berlau A., (1949), *German Social Democratic Party, 1914–1921*, New York, ed. Columbia University Press

Bergougnieux A., Manin B., (1990), *Le Régime social-démocrate*, Paris, ed. PUF

Proudhon, *Correspondances*, III,

Proudhon, (1982), *Système des contradictions économiques ou philosophie de la misère*, Genève, ed. Slatkine

Roselli C., (1994), *Le socialisme Libéral*, , ed. Princeton University Press

Schumpeter J., (2008), *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, ed. Harper Perennial

Smith A., (2011), *Wealth of Nations*, Cambridge, ed. Hackett

Taguieff P., (1996), *La République menacée*, Paris, ed. Textuel

Zizek S., (2009), *First as tragedy, then as a farce*, Brooklyn, ed. Verso

Άρθρα

Βενιεράτος Δ., (2014), *Στοχασμοί*

Βενιζέλος Ε., (2018), *Πώς η ευρωπαϊκή και η ελληνική σοσιαλδημοκρατία θα επινοήσει ξανά τον εαυτό της*, 6 Οκτωβρίου, protagon.gr

Καζάκος Π., (2002), *Η νέα σοσιαλδημοκρατία*, Καθημερινή, 7 Ιουλίου

Καραγιάννης Α., (2011), *Οικονομικός Φιλελευθερισμός κατά τον Άνταμ Σμιθ, Φιλελεύθερα Κείμενα*

Μαρκέτος, (2002), *Ευρωπαϊκά Ιδεολογικά Ρεύματα κατά το Β' μισό του 20ού αι.*

Μουζέλης Ν. (2003), *Σοσιαλισμός ή Σοσιαλδημοκρατία*, Τα Νέα 30 Μαΐου

Πανταζάκος Π. (2014), *Δημοκρατία, δικαιώματα και ο σιδηρούς κανών της ολιγαρχίας*, Ελληνική Εταιρεία Ηθικής

Πρωτοπαπαδάκης Ε. (2014), *Κερδοσκοπία, συστημικές κρίσεις και ηθική*, Ελληνική Εταιρεία Ηθικής

Τσουκαλάς Κ., (2008), *Σοσιαλισμός ή φιλελευθερισμός*, Το Βήμα, 24 Νοεμβρίου

Διαδικτυακές Πηγές

<https://www.aldeparty.eu/>

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CE%BF%CF%83%CE%B9%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82>

[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%86%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BC_%CE%A3%CE%BC%CE%B9%CE%B8#cite_ref-86\).](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%86%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BC_%CE%A3%CE%BC%CE%B9%CE%B8#cite_ref-86).)

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CF%85%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%86%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BC_%CE%A3%CE%BC%CE%B9%CE%B8

www.labour.org.uk

<https://www.pes.eu/en/>

<http://www.politicaldoubts.com>

<http://www.protagon.gr>